

ग्रामभंगल
शिक्षणवेध

मी उच्च शिक्षण त्यालाच मानतो की- ज्यामुळे मनुष्य विनम्र, परोपकारी, सेवाभावी,
कार्यतत्पर बनतो.

माझा दृढ विश्वास आहे की-आज दिले जाणारे उच्च शिक्षण कुचकामी आहे;
त्यामध्ये बेकारी वाढविण्याशिवाय दुसरे काहीही नाही.

उच्च शिक्षणाचे माध्यम विदेशी भाषा असल्यामुळे राष्ट्रची अमाप बौद्धिक आणि
नैतिक हानी होते.

मी उच्च शिक्षणाच्या विरुद्ध बिलकुल नाही; परंतु ज्या प्रकारे आज उच्च शिक्षण
दिले जाते, त्याच्या विरुद्ध मी आहे.

- महात्मा गांधी

संपादक
रमेश पानसे

कार्यकारी संपादक
डॉ. वैखरी वैद्य

व्यवस्थापकीय संपादक
प्रसाद मणेरीकर

संचालक
अदिती नातू

कार्यकारी संचालक
अजित मंडलिक

संपादक मंडळ
डॉ. द. ना. धनागरे,
आशिष पेंडसे
डॉ. हेमचंद्र प्रधान,
विवेक सावंत

सल्लागार मंडळ
डॉ. राम ताकवले,
डॉ. जब्बार पटेल
कुमार केतकर, प्रमोद लेले
दीपक घैसास,
डॉ. चंद्रहास देशपांडे
अच्युत गोडबोले

आतील चित्रे
डॉ. अपर्णा कुलकर्णी

सजावट व मांडणी
राजश्री जाधव

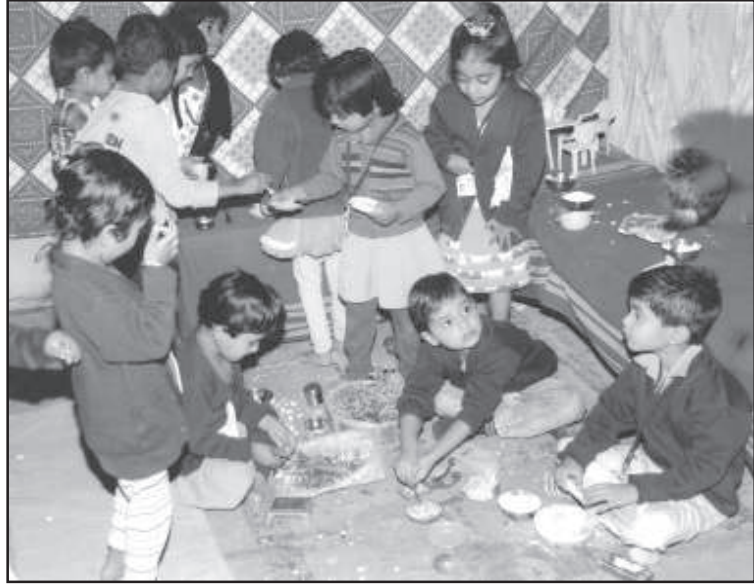
मुद्रितशोधन
मिलिंद बोरकर

शिक्षणवेध

वर्ष : सहावे । अंक आठवा । मार्च २०१६

ISBN : 978-81-927549-0-1

बदललेला संपादकीय व कार्यालयीन पत्रव्यवहार

पुणे कार्यालय

फ्लॉट नं. १, न्यू इरा हार्ट्स, गल्ली क्र. २०, डहाणूकर कॉलनी, कोथरूड,
पुणे - ४११०२९ Email shikshanvedh@grammangal.org.

मुंबई कार्यालय

अजित मंडलिक, २२, यमुना, शास्त्री हॉल, जे. डी. मार्ग,
मुंबई ७. संवाद : ०९८६९०४९८४९

हे मासिक मुद्रक-प्रकाशक अजित मंडलिक यांनी
ग्राममंगल संस्थेसाठी इम्प्रेसन, २२, यमुना, शास्त्री हॉल, जे. डी. मार्ग, मुंबई ७
येथे छापून त्याच ठिकाणाहून प्रसिद्ध केले.

अनुक्रमणिका

संपादकीय / ६

कृतिशील स्वयंशिक्षण / रमेश पानसे / १०

ज्ञानरचनावादाचा अपुरेपणा आणि शालेय शिक्षणाची दिशा / डॉ. गीतांजली स. पाटील / १५

पाठ्यपुस्तकांबाबत एक चिंतन / विद्याधर अमृते / २१

ज्ञानरचनावादी प्रयोगाने एक तालुका बदलू पाहताना... / हेरंब कुलकर्णी / ३५

कहाणी सुहानीची... / कल्पना डेव्हीड / ३९

यशस्वी पालकत्व... एक प्रयोग / संध्या अभय महाजन / ४४

कविता / फारूक एस. काझी / ४८

दप्तराचं ओझं / मनोहर राईलकर / ४९

रचनवादी शिक्षणातील आनंददायी वातावरण / सुचिता पडळकर / ५२

'शिक्षणावर बोलू काही...' शिक्षणव्यवस्थेची परखड मीमांसा / डॉ. सुरेश सावंत / ५५

ई-लर्निंग / सौमित्र घोटीकर / ६१

समुपदेशकाच्या नजरेतून / गंपूदादा/किशोरीताई / ६४

। संपादकीय ।

महाराष्ट्रातील आजचे रचनात्मक शिक्षण

महाराष्ट्रात, आज प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात आणि त्यातही शेकडो जिल्हा परिषद शाळांमधून, म्हणजे आजवर दुर्लक्षित राहिलेल्या शाळांतून, एक नवी चळवळ सुरू झाली आहे. ज्ञानरचनावादी अथवा रचनावादी शिक्षणपद्धतीच्या, प्राथमिक शाळांच्या स्तरावरील अंमलबजावणीची ही चळवळ आहे. रचनावादी शिक्षणपद्धतीचा स्वीकार, वापर, प्रसार आणि प्रचार या साऱ्या अंगांनी, एकाच वेळी सुरू झालेली ही चळवळ आहे. तळागाळातून, अनेक खेड्यांमधील पहिली-दुसरीच्या वर्गामधून ती प्रत्ययाला येऊ लागली आहे; आणि कासच्या पठारावरील एकापाठोपाठ एक अशा बहरणाऱ्या फुलांसारखी, ती महाराष्ट्राच्या शिक्षण पठारावर पसरत चालली आहे.

रचनावादी शिक्षणाची पद्धती म्हणजे, मुलांना, त्यांच्या शिकण्याच्या नैसर्गिक पद्धतीला अनुसरून, शिकण्याची संधी देणारी पद्धती आहे. मुलांना शिकण्याची क्षमता आणि प्रेरणा उपजतच असते, मुलांचे आपणहून होणारे शिकणे हे आनंदात होणारे असे शिकणे असते आणि काहीतरी करून, करत करत, स्वतःचे शरीर व मन गुंतवत गुंतवत, शिकत जाणे ही त्यांच्या मेंदूची सातत्यपूर्ण शिकण्याची रीत असते; अशा काही शास्त्रशुद्ध गृहीतांवर आधारलेली अशी ही रचनावादी शिक्षण पद्धती असते.

ज्या शालेय वर्गामधून अशी पद्धती सुरू होते तेथे शिक्षकांनी शिकविण्याचे प्रमाण कमी होत जाऊन मुलांनी शिकण्याचे, स्वतःहून शिकण्याचे प्रमाण वाढत जाते. कुणीतरी सांगून, लादून, शिक्षेचे भय दाखवून, बक्षिसांची लालूच दाखवून आणि शिकवून शिकण्यापेक्षा आपणहून मुक्त मनाने, एकाग्र होऊन, मस्त मजेने शिकणे याला, अलीकडच्या आकलनशास्त्राचा आधार आहे. रचनावादी शिक्षणाच्या वर्गातील व्यवस्थाही वेगळी असते. येथे विद्यार्थी तासन्तास बाकांवर,

एकमेकांना खेटून, पायांत अनैसर्गिक बूट-मोजे घालून, एकाच दिशेने पाहत, ओळीत बसत नाहीत, शरीरबंद अवस्थेत दिवसभर राहत नाहीत तर, ते येथे जमिनीवर, छोट्या छोट्या गटांमध्ये, एकमेकांच्या सामोरे बसून, एकमेकांच्या समवेत, एकमेकांच्या साहाय्याने शिकतात. इथे विद्यार्थी शरीर सैल अवस्थेत व मनमुक्तपणे एकमेकांशी, शिक्षिकांशी, संवाद करतात, एकमेकांशी बोलतात, इकडून तिकडे जा-ये करतात, आणि हे सारे करता करता शिकतात. पारंपरिक बंदिस्त शिक्षणव्यवहारांपेक्षा, रचनावादी मनमोकळा शिक्षणव्यवहार हा शिकण्याचा अत्यंत प्रभावी मार्ग आहे, हे अलीकडच्या मेंदूशास्त्राने दिलेले ज्ञान आहे.

या होऊ घातलेल्या शिक्षणक्रांतीशी संबंधित अशा काही घटनांचा आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे. एक म्हणजे, अलीकडेच, शिक्षणहक्क कायद्याने, मुलांच्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची हमी दिलेली आहे; आणि त्याची पूर्ती करणे हे आपले कर्तव्य आहे.

दुसरी घटना वास्तव परिस्थितीची निदर्शक आहे. २००४ ते २०१४ या दहा वर्षांतील 'असर' अहवालांच्या आधारे तयार केलेला दिशादर्शक अहवाल गेल्या वर्षी प्रसिद्ध झाला असून त्यात महाराष्ट्रात गेल्या पाच वर्षांत झालेली गुणवत्तेची घसरण आपल्या निदर्शनास आणली आहे. या अहवालांची आकडेवारी, सर्वेक्षणपद्धत इत्यादींबाबत वेगवेगळी वाद झाले आहेत. तरीही ढोबळमानाने हे असमाधान-कारकतेचे चित्र डोळ्यांसमोर ठेवून ते बदलण्यासाठी पावले टाकणे इष्टच ठरेल.

तिसरी घटना आहे ती प्रत्यक्षपणे बदलल्या गेलेल्या शिक्षणव्यवहाराची, सातारा जिल्ह्यात कुमठे बीट, वाई तालुका येथील शे-दीडशे शाळा या रचनात्मक शिक्षणपद्धतीचा अवलंब करून, मुले कशी छान शिकतात याचा वस्तुपाठ देणाऱ्या शाळा ठरल्या आहेत. ग्राममंगल संस्थेचे निर्माण केलेल्या प्रत्यक्षातील पूर्ण शाळेचा वाई येथील नमुना, आणि सत्तर-ऐंशी शिक्षकांचे केलेले प्रशिक्षण, विस्तार अधिकारी श्रीमती भराडे यांची कल्पक दूरदृष्टी, वाईचे गटशिक्षणाधिकारी श्री. जाधव याचे नेतृत्व नव्या उमेदीने प्रेरित झालेले शिक्षक यांच्या एकत्रित प्रयत्नांतून रचनात्मक शिक्षणाचे सर्व मुलांनी यशस्वी करणारे, पर्व सुरू झाले आहे. सर्व मुले शिकू शकतात. बहुतेक मुले इयत्तेसाठी असलेला सर्व अभ्यास आत्मसात करू शकतात. तर काही मुले पुढच्या इयत्तेतील अभ्यासालाही भिडतात. वर्गात 'अप्रगत' कुणीही असत नाही; या साऱ्यांचा प्रत्यय या शाळांमधून आला आहे.

रचनावादी शिक्षणाचे हे व्यावहारिक यश आत्ताचे शिक्षणमंत्री महोदय, श्री. विनोद तावडे व शिक्षणतज्ज्ञ, प्रधान शिक्षणसचिव, श्री. नंद कुमार यांनी नेमकेपणाने हेरले आणि ही यशोगाथा संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी लिहिण्याचा दीर्घकालीन निर्णय घेतला.

शासनाने, २२ जून २०१५ रोजी एक सविस्तर शासन निर्णय प्रसिद्ध करून, महाराष्ट्रभर रचनावादी शिक्षणप्रसाराची नांदी केली. हा शासननिर्णयच मुळी शिक्षकवर्ग व अधिकारी वर्ग यांना प्रेरित करणारा व रचनावादी शिक्षणाचे नवे आव्हान घेण्यास प्रवृत्त करणारा आहे. या शासननिर्णयाची दोन वैशिष्ट्ये मात्र लक्षात घेण्यासारखी आहेत. एक, पुढील तीन वर्षांसाठी विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता

वाढीची नेमकी (संख्यात्मक) उद्दिष्टे ठरवून दिली आहेत, आणि ती गाठण्याचा आटोकाट प्रयत्न शिक्षक व अधिकारी करतील असा विश्वास त्यांच्यावर टाकला आहे. दुसरे वैशिष्ट्य असे की, आजवर शिक्षकांसाठी होणारी वेगवेगळी प्रशिक्षण रद्द करून (त्यांची सक्ती टाळून) ज्या शिक्षकांना स्वेच्छेने असे वाटते की, आपल्याला रचनावादी पद्धतीचे प्रशिक्षण घ्यायला हवे आहे. त्यांच्या प्रशिक्षणाची सोय शासन उपलब्ध करून देणार आहे.

महाराष्ट्राची खेडोपाडी आपापल्या शाळा रचनावादी पद्धतीने शिक्षण देण्यासाठी सज्ज करण्यासाठी चाललेल्या प्रयत्नांचा अंदाज नुकत्याच पुण्यात भरलेल्या 'शिक्षणाच्या वारी'त झाला. शोकडो शिक्षकांची ज्ञानरचनावादी नावीन्यपूर्ण शैक्षणिक साधने पाहायला आणि समजावून घ्यायला महाराष्ट्रभरचे हजारो शिक्षक जमा झाले होते. एक चैतन्यपूर्ण वातावरण तेथे जाणवत होते.

पारंपरिक वर्तनवादी शिक्षणाकडून रचनावादी शिक्षणाकडे जाणे अशी या शिक्षणक्रांतीची दिशा आहे. प्रत्यक्ष शालेय शिक्षणव्यवस्थांच्या संदर्भात, तीन तऱ्हेचे पायाभूत बदल घडून येतात, आणि त्यातून शिकणाऱ्या प्रत्येकच विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वेगाने वाढत जाते.

पहिला बदल घडून येतो तो विद्यार्थ्यांच्या भूमिकेत. शिक्षकाकडून आणि फक्त ऐकून शिकण्याऐवजी, विद्यार्थी स्वतःचे स्वतःच काही काही करून शिकायला लागतो. त्यामुळे वर्गातील सारी शिक्षणप्रक्रियाच वेगळे रूप धारण करते. येथे, शिकवण्याकडून शिकण्याकडे असा बदल होत जातो. परिणामतः विद्यार्थी कृतिशील होतो; त्याला शिकण्यात रस वाटू लागतो, यामुळे तो आपल्या शिकण्याची जबाबदारी घ्यायला सज्ज होतो. शिकण्याच्या बाबतीतले त्याचे परावलंबित्व कमी होते व त्याला शिकण्यात अर्थ वाटू लागतो. आपल्या शिकण्याच्या निसर्गदत्त क्षमतांचा वापर वाढवून, विद्यार्थी, शिकायला प्रेरित होतो, उद्युक्त होतो. अशा बदलत्या विद्यार्थी-भूमिकेतून आपल्या, तीन शिक्षणविषयक सामाजिक प्रश्नांवरही आघात होतो. विद्यार्थी शाळेत शिकते होतात, म्हणून टिकते होतात आणि यामुळे रोज येतेही होतात.

दुसरा बदल घडून येतो तो शिक्षकाच्या भूमिकेत. रचनात्मक स्वरूपाच्या वर्गात, मुले रस घेऊन शिकू लागतात. याविषयीचा विश्वास शिक्षकाला प्राप्त होतो. साहजिकच, या पद्धतीने विद्यार्थ्यांला अधिक शिकू घ्यायचे प्रयत्न करायला शिक्षक स्वतःहून प्रेरित होतो. इथे, विद्यार्थ्यांप्रमाणेच शिक्षकही कृतिशील होतो आणि या दिशेने विचारशीलही होतो. अनुभव असा आहे की, मुलांच्या भरभरून शिकण्याची आनंददिशा गवसली की शिक्षक निर्मितीशील व्हायला लागतो. तो नव्यानव्या कल्पना लढवतो, नवीन साधने निर्माण करतो, विद्यार्थ्यांना साह्य करण्याच्या नव्या कल्पना, नव्या पद्धती यांचा शोध घेऊ लागतो. शिकविणाऱ्या शिक्षकाकडून शोध घेणाऱ्या शिक्षकात, शोधकात, संशोधकात त्याचे सहजपणे रूपांतर होते.

तिसरा बदल होतो शालेय शिक्षणातील व्यवस्थेत व वातावरणात. रचनात्मक शिक्षणाचा अवलंब करताच पहिला बदल घडून येतो तो वर्गातील बैठक व्यवस्थेत. वर्गातील बाके वर्गाबाहेर जातात; त्याबरोबरच स्थिर, बंदिस्त व्यवस्थाही वर्गाबाहेर जाते. बाकांबरोबरच टाय-मोजे-बूट या अशैक्षणिक नि घातक गोष्टीही हाकलल्या जातात. वर्गात मुले परस्परांना शिकण्यासाठी सामोरी होऊन, जमिनीवर छोट्या-छोट्या गटांमध्ये बसू लागतात व सहकारी पद्धतीने शिकू लागतात. इथे मिळणारी शारीरिक मुक्तता मुक्तमनाचे प्रवेशद्वार असते. मोकळ्या मनांनी हलत, हसत, खेळत, बोलत मुले स्वशिक्षणाचा आनंद घेऊ लागतात. रचनात्मक शिक्षणात, वर्गातील भिंती, फळे, कोपरे सारे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात्मक व कलात्मक अभिव्यक्तींनी सजतात. वातावरणात एक प्रकारचा खुलेपणा आला की मुले धीट होतात, प्रश्न विचारू लागतात, उत्तरे शोधू लागतात. उत्तरांचे मार्गही मिळवू लागतात. हालचालक्षम व्यवस्था आणि मनमुक्त वातावरण ही रचनावादी शिक्षणाची आयुधे आहेत.

रचनात्मक शिक्षणाचे कालयोग्य असे पर्व महाराष्ट्रात सुरू झाले आहे. शासन, शिक्षक आणि अनेक सामाजिक संस्था व कार्यकर्ते याकामी एकत्र आले आहेत. उद्योगसंस्था निधी घेऊन पुढे येताहेत. काही कर्मद्वेशी लोक अडथळे निर्माण करण्याचे क्षुद्र प्रयत्न करतीलही, आपण आपली चाल चालतच राहायला हवी. लक्षात असे ठेवू या की,

आली जरी कष्टदशा अपार
न टाकिते धैर्य तथापि थोर ।
केला जरी पोत पळेचि खाली
ज्वाला तरी ते वरती उफाळी ॥

संपादक

वार्षिक वर्गणी रुपये ४००/-

त्रैवार्षिक वर्गणी रुपये १०००/-

किंवा ग्राममंगल संस्थेला १०,००० रुपये वा अधिक देणगी द्या.

‘८० जी’ कलमाखाली आयकरातून सूट मिळवा आणि

दरमहा ‘शिक्षणवेध’चा अंकही मिळवा.

वर्गणी/रोख/चेक/ड्राफ्टने ‘ग्राममंगल’ या नावाने पाठवू शकता.

मुंबई-पुणे बाहेरील चेकसाठी रुपये ३०/- वटणावळ आवश्यक.

शिक्षणवेध

पुणे कार्यालय :

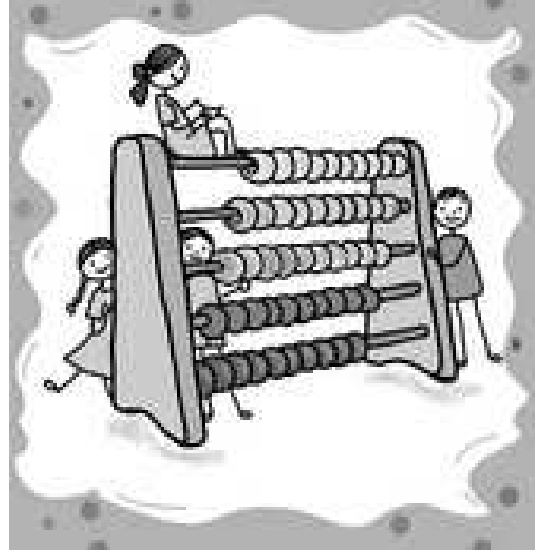
फ्लॉट नं. १, न्यू इरा हाईट्स,

गल्ली क्र. २०, डहाणूकर

कॉलनी, कोथरूड,

पुणे - ४११०२९

कृतिशील स्वयंशिक्षण

शिकणे हा मनुष्याचा जन्मसिद्ध स्वभाव आहे. लहान मुलांच्या बाबतीत तर हे विशेषत्वाने खरे आहे. जन्मापासून ते प्रौढ वयाला पोचेपर्यंत मुले वेगाने विविध गोष्टी आत्मसात करतात, वेगाने शिकतात. असे शिकण्यासाठी निसर्गानेच आपल्याला प्रभावीपणे व सातत्याने कार्ये करणारी पंचेंद्रिये बहाल केली आहेत. पंचेंद्रियांच्या साह्याने विविध तऱ्हेचे अनुभव आत्मसात केले जातात आणि मेंदूच्या स्तरावर त्यांचा अर्थ लावून, प्रत्येक माणूस आपली ज्ञानप्राप्ती आपणच करित असतो. अशा प्रकारे मेंदू हा माणसाचा 'शिकण्या'चा अवयव असतो.

मुलांच्या शिक्षणाचा घनिष्ठ संबंध आपण 'शाळे'शी किंवा जरा व्यापक अर्थाने सांगायचे तर, 'शिक्षण संस्थे'शी बांधलेला असतो. त्यामुळे मुलांच्या शिक्षणाचा सारा विचार अशा संस्थात्मक शिक्षणाशी मर्यादित केला जातो. ही एक शिक्षणविचारातील आणि त्याहीपेक्षा शिक्षणव्यवहारातील मोठी त्रुटी आहे. वास्तविक पाहता, शिक्षणसंस्थेत आपण विद्यार्थ्यांना शिक्षण 'देण्या'चा प्रयत्न करतो आणि निसर्गतः पाहता, शिक्षण ही एक आपसूक 'होण्या'ची गोष्ट आहे. आजूबाजूचे जग आणि शिकू पाहणारी व्यक्ती यांच्या परस्परसंपर्कातून तिचे शिक्षण होत असते. आजूबाजूच्या जगाशी व्यक्तीचा (पंचेंद्रियांकरवी) जोडला जाणारा संबंध हा तिहेरी स्वरूपाचा असतो. एक- निर्जीव वस्तुरूप जग. यात निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित वस्तूंचा समावेश होतो. दोन- सजीव मानवी जग आणि प्राणी जग. आणि तीन- घडणाऱ्या घटनांचे जग, नैसर्गिक स्वरूपाच्या आणि मानवी

जीवनातील घटनांचा यात समावेश होतो. अशा प्रत्यक्ष संपर्कातून होणारे शिक्षण हे प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन होणारे शिक्षण असते. अशा प्रकारच्या शिक्षणास मी 'जिवंत शिक्षण' असे म्हणतो. जिवंततेत असणारे चैतन्य हे या शिक्षणात असते. प्रत्यक्ष प्रक्रियेत स्वतः सहभागी होऊन जे अनुभव आपण घेतो, ते जिवंत अनुभव असतात; म्हणून अशा जिवंत अनुभवांद्वारे होणारे शिक्षण हे जिवंत शिक्षण, असे आपल्याला म्हणता येईल. या शिक्षणाच्या प्रक्रियेत ज्या विशिष्ट गोष्टींचा अनुभव घेतला जात असतो, त्या गोष्टींच्या विश्वाचाच एक घटक होऊन, शिकणारा अनुभव घेत असतो; आणि हा अनुभव व्यक्तीचा त्या विशिष्ट विश्वासातील घटक-उपघटकांशी बांधल्या जाणाऱ्या (नाते) संबंदातून निर्माण होत असतो. इथे ज्ञाननिर्मितीचे मूळ असते आणि त्याद्वारे ज्ञानाचे झाड मेंदूत तयार होत असते.

शाळा ही विशिष्ट मर्यादा असलेली अशी एक व्यवस्था असते. विशिष्ट स्तरांवर परस्परसंबंधांनी बांधलेली अशी ही व्यवस्था असते. विद्यार्थी, शिक्षक, मुख्याध्यापक, संस्थाचालक (खासगी वा सरकारी), पालक हे मुख्यतः या व्यवस्थेचा भाग असलेले मानवी घटक, त्यांच्यातील हेतुपूर्ण परस्परसंबंध हा एक असलेले मानवी घटक, त्यांच्यातील हेतुपूर्ण परस्पर. संबंध हा एक महत्त्वाचा भाग. याशिवाय शाळेची इमारत, मैदान, संडास-मुत्री, (पाणी असल्यास) बाग, परसबाग, शेती, अन्य व्यवसायशिक्षण सोई या व अशा अन्य सुखसोई हे शालेय वातावरणाचे पण अमानवी घटक असून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संपर्कक्रिया त्यांपैकी प्रत्येकाशी चालू असतात. शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यासक्रम, शिकण्याच्या पद्धती आणि उपलब्ध स्वयंशिक्षणाची साधने यांच्याशी बांधला जाणारा संबंध हा त्यांच्या शिक्षणातील अपरिहार्य असा पण प्रभावी घटक असतो. शिक्षणासंबंधीच्या विविध घटकांमधील हे परस्परसंबंध शिक्षणाच्या दर्जावर परिणाम करीत असतात. हे संबंध जवळिकीचे, मानवी घटकांमधील परस्परविश्वासाचे, सहज संपर्कसाध्य करणारे आणि विद्यार्थ्यांमध्ये भावनिक सुरक्षितता निर्माण करणारे असे असावेत; अशी चांगल्या, दर्जेदार शिक्षणाची प्राथमिक अट असते.

शिक्षणातील संबंध याच्याइतकाच प्रत्यक्ष वर्ग-शिक्षणातील दुसरा महत्त्वाचा भाग असतो तो म्हणजे, शिकण्याची घडून येणारी प्रत्यक्ष प्रक्रिया होय. वर्गात घडून येणाऱ्या शिक्षणप्रक्रियेचे स्वरूप हे कोणत्या प्रकारची शिक्षणपद्धती वर्गामधून अवलंबिली जात आहे, यावरून ठरत असते. आधुनिक शिक्षणशास्त्र व त्याला आधारभूत असणारे मज्जामानसशास्त्र किंवा वेगळ्या शब्दांत अलीकडे सांगितले जाते त्याप्रमाणे 'मन-मेंदू-शिक्षण'शास्त्र हे शिक्षण-पद्धतीला नेमके व नेटके रूप देण्यात यशस्वी ठरले आहे. नव्या शिक्षणशास्त्राने आपल्याला दोन नियम बहाल केले आहेत. एक- स्वयंशिक्षण. आणि दोन- स्वतः जे शिकण्याचे प्रयत्न करायचे, ते प्रत्यक्ष करून शिकण्याचे असे प्रयत्न असावेत. अशा प्रकारच्या शिक्षणपद्धतीस 'रचनावादी' शिक्षणपद्धती म्हणून संबोधले जाते.

रचनावादी शिक्षणपद्धतीत शिकणारी व्यक्ती ही शिक्षणव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी असते आणि शिक्षणासाठीची सान्या (परस्परसंबंधित) घटकांची रचना ही शिकण्याचे काम सहजतेने पण प्रभावी रीतीने होऊ शकेल, अशी करावयाची असते. तसेच सारी शिक्षणव्यवस्था शिकण्याच्या नैसर्गिक प्रक्रियेस अनुसरून, आवश्यक त्या संधी शिकणाऱ्या व्यक्तीस पुरविणारी अशीच असते. या विचारांचा मोठा सैद्धांतिक आधार पुरविला आहे तो ज्ञाननिर्मितीविषयीच्या मूलभूत विचाराने. ज्ञान हे व्यक्तिनिष्ठ आणि व्यक्तिसापेक्ष असते; कारण प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या ज्ञानाची निर्मिती, बांधणी, रचना ही

शिक्षणाच्या
प्रक्रियेत ज्या
विशिष्ट गोष्टींचा
अनुभव घेतला
जात असतो, त्या
गोष्टींच्या
विश्वाचाच एक
घटक होऊन,
शिकणारा अनुभव
घेत असतो; आणि
हा अनुभव
व्यक्तीचा त्या
विशिष्ट
विश्वासाठी
घटक-उपघटकांशी
बांधल्या जाणाऱ्या
(नाते) संबंदातून
निर्माण होत असतो.
इथे ज्ञाननिर्मितीचे
मूळ असते आणि
त्याद्वारे ज्ञानाचे झाड
मेंदूत तयार होत
असते.

स्वतःच करित असते. त्यासाठी आवश्यक ते साह्य इतरांकडून जरूर घेतले जाते.

कृतिशील स्वयंशिक्षण

‘कृतिशील स्वयंशिक्षण’ हे रचनावादी शिक्षणपद्धतीचे बोधवाक्य मानता येईल. ‘कृतिशील स्वयंशिक्षणाच्या संधी देणारी ती शाळा’ अशी ‘रचनावादी शाळे’ची व्याख्याही करता येईल. कृतिशील स्वयंशिक्षणाचे हे तत्त्व प्रत्यक्षात शाळेच्या आणि शाळेतील प्रत्येक वर्गाच्या दैनंदिन व्यवहारात उतरवण्यासाठी काही सूत्रे मांडता येतील. अर्थातच, ही सारी सूत्रे प्रत्यक्ष शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संदर्भातच मांडली पाहिजेत; कारण शाळेतील-वर्गातील शिक्षणाचा केंद्रबिंदू तोच आहे, असे आपण यापूर्वीच सांगितले आहे. ही सूत्रे खालीलप्रमाणे आहेत :

१. स्वतः शोध घेऊन शिकणे

शालेय वर्गातून शिकताना आपण विविध विषयांच्या शिक्षणाला महत्त्व देतो. विषयांचा इयत्तावर विशिष्ट अभ्यासक्रम, त्यांवर बेतलेली क्रमिक पुस्तके, संदर्भासाठी वाचन-साहित्य, इंटरनेटवरील माहिती या साऱ्यांतून आवश्यक ती माहिती विद्यार्थ्यांना मिळू शकते. या विविध स्रोतांतून सुसंगत माहिती जमा करण्याचे काम, हेही शोध घेण्याचेच वरवरचे कामपण असते. परंतु शिक्षणात खरा शोध विद्यार्थ्यांना घ्यावा लागतो तो त्यापलीकडचा. हा शोध तीन स्तरांवरचा असतो. एक- मिळालेल्या माहितीचा अर्थ लावण्यासाठी घ्यावा लागणारा शोध. हे नव्याने मिळालेल्या माहितीचा स्वतःचा असा अर्थ लावण्याचे काम, नवी माहिती आपल्या आधीच्या- म्हणजे पूर्वज्ञानाशी जोडून करावे लागते. पूर्वज्ञानाचा शोध घेणे हे शिकण्याच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचे काम असते. दोन- शिक्षणात माहितीपेक्षा संकल्पना समजावून घेण्यासाठी त्यांची व्यवहारातील अनुभवाच्या गोष्टींशी सांगड घालावी लागते. अशी सांगड घालण्यासाठी अर्थातच व्यवहारात उदाहरणे धुंडाळावी लागतात. त्यांचा शोध घ्यावा लागतो. ही शोध घेण्याची प्रक्रिया इतकी महत्त्वाची असते की, ‘शोध घेते ते शिक्षण’ अशीच शिक्षणाची व्याख्या मी एके ठिकाणी केली आहे.

२. वस्तू, साधने हाताळून शिकणे :

कोणत्याही बौद्धिक कामात शारीरिक क्रियेचा सहभाग उपयुक्त आहे, असा मज्जामानसशास्त्राचा निर्वाळा आहे. स्वतः हाताने केलेली गोष्ट चांगली लक्षात राहते, असा आपला नेहमीचा अनुभव आहे. लहानवयात तर प्रत्येक गोष्ट हाताळून पाहण्याचा मुलांचा स्वभाव असतो. बऱ्याचदा शालेय पातळीवरील शिक्षणात हाताने काही वस्तू-साधने हाताळून, काही कृती करित करित शिकले तर त्यातील बारकावे व त्यातील संकल्पना समजावून घेण्यासाठी विविध प्रकारची शैक्षणिक साधने उपलब्ध असतात. अशी साधने वापरून होणारे म्हणजे साधनांधारित शिक्षण, ही प्रामुख्याने बालशिक्षणात व प्राथमिक शिक्षणात वापरली जाणारी प्रभावी पद्धती आहे.

३. समवयस्क सहकाऱ्यासमवेत शिकणे :

आपले स्वतःचे शिक्षण जरी वैयक्तिक पातळीवर होत असले, तरी ते इतर समवयस्क विद्यार्थ्यांसमवेत केले, तर अनेक कारणांनी ते प्रभावी होते. मुख्य म्हणजे, लहान गटात बसून जेव्हा विद्यार्थी शिकतात; तेव्हा ते परस्परांची मदत घेत, परस्परांना साह्य करित,

एकमेकांचे प्रश्न सोडवीत शिकतात. नकळत सर्वच एकमेकांना शिकण्याच्या बाबतीत, विषय येण्याच्या बाबतीत समान स्तरावर आणण्याचा प्रयत्न करतात; त्याच वेळी सहकाराची भावनाही त्यांच्यात निर्माण होते. सहकाराचे मूल्य भावी काळासाठीचे एक अनिवार्य असे मूल्य आहे! समानतेची भावना, परस्परांविषयीची आत्मीयता या शिकवून न येणाऱ्या गोष्टी मुले परस्परांच्या सहवासात आत्मसात करतात. असाही अनुभव आहे की, एकाच वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या आकलनात आणि म्हणून त्यांच्या कामगिरीत पडणारे अंतर, गटपद्धतीत शिकणाऱ्या मुलांच्या बाबतीत खूप कमी होते.

४. अन्य प्रौढ व्यक्तींच्या संपर्कातून शिकणे :

शाळेतील शिक्षकांकडून तर मुले शिकतातच; पण त्याचबरोबर नजीकच्या समाजातील अन्य प्रौढ व्यक्तींच्या संपर्कातून मुले शालेय विषयज्ञानाला सर्वसामान्य ज्ञानाची जोड देऊन आपले शिकणे अधिक दमदार करतात आणि विस्तारतात. मुले शाळेव्यतिरिक्त किती तरी वेळ आजूबाजूच्या समाजात वावरत असतात आणि त्यातून काही ना काही अनुभव ग्रहण करीत जातात. या सर्व अनुभवांत घरातील प्रौढांचे अनुभव हे लहान मुलांच्या बाबतीत अधिक प्रभावी ठरतात. सहजपणे प्राप्त होणारे अनुभव हे 'सहज शिक्षण' होय. परंतु जाणीवपूर्वक नवनवे अनुभव शाळेतील विद्यार्थ्यांना देण्यासाठी, शास्त्रशुद्ध नियोजन करावे लागते. उदाहरणार्थ, प्रौढांच्या भावनिक, बौद्धिक वागणुकीचे अवलोकन करणे, विशिष्ट विषयांवर विशिष्ट व्यक्तींशी संवाद साधणे, चर्चा करणे, मुलाखती घेणे, घडणाऱ्या महत्त्वाच्या सामाजिक घटनांवर इतरांची मते जाणून घेणे आणि या सगळ्या अनुभवांवरून स्वतःचे विचार निश्चित करणे; अशा प्रकारच्या विविध संधी विद्यार्थ्यांना पुरवणे हे वर्गजीवनाचा समाजजीवनाशी संबंध जोडून शाळांना करता येणे शक्य असते.

५. घडणाऱ्या घटनांतून अनुभव घेऊन शिकणे :

संपूर्ण जीवन विविध घटनांनी भरलेले असते. या घटना वैयक्तिक जीवनातील असतील अथवा समाजजीवनातील असतील, त्या घटना नैसर्गिकरीत्या घडलेल्या असतील अथवा मानवनिर्मित असतील, त्यांच्याकडे जाणीवपूर्वक पाहणे, याचे शिक्षण मुलांना मिळाले लागते. घटना घडणे, त्यात प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीतीने सहभागी होणे, जाणीवपूर्वक अनुभव घेणे, त्यांवर विचार करणे व आपल्या प्रतिक्रिया नोंदवणे अशी ही शैक्षणिक मालिका असू शकते. अशा शिक्षणातून, विद्यार्थी इतरांच्या भावनांशी समरस व्हायला, सहानुभूती घ्यायला, विचार करायला, अपेक्षित वैयक्तिक व सामाजिक कृती करायला शिकतात. व्यक्तीजीवनाला सामाजिकतेचे परिणाम प्राप्त होण्याचे भरीव कार्य यातून घडून येते. विद्यार्थी अधिक प्रबुद्ध होतात.

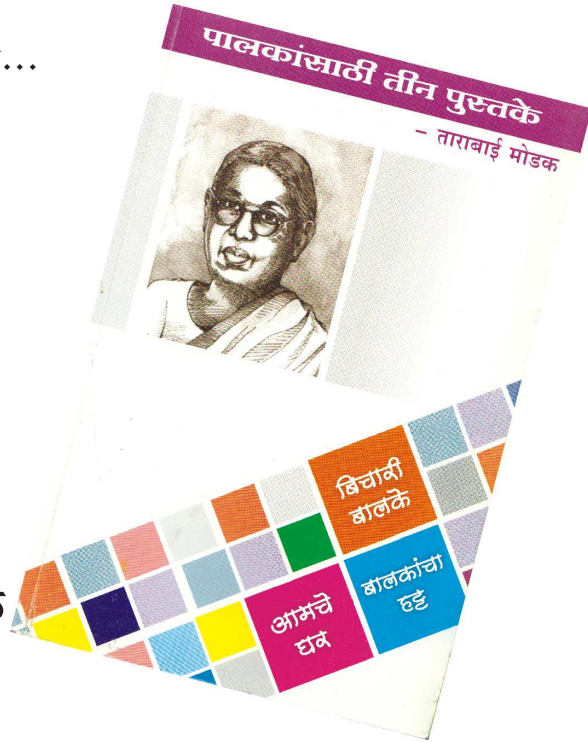
व्यक्तीला प्रबुद्ध करणे, व्यक्तींचे भावी जीवन समृद्ध-संपन्न करणे, हे जरी शिक्षणाचे उद्दिष्ट असेल तर ही सूत्रे लक्षात घेऊनच शाळांना आपले शिक्षण व्यवहार ठरवावे लागतील. शिक्षण हे अंतिमतः विद्यार्थ्यांच्या भावी कालावधीत जीवनाची तयारी करून देणारे असेल तर त्याची तयारी विद्यार्थ्यांच्या सभोवतालच्या जीवनातील अनुभवांतूनच करावी लागते. त्याची विशिष्ट योजना करावी लागते, ती, अर्थातच बदलत्या परिस्थितीनुसार, सातत्याने नित्यनूतन करावी लागते.

मुले कशीतरी आपोआप वाढणे आणि ती विचारपूर्वक वाढवणे
या दोहोंत जमीन-अस्मानाचा भेद आहे.

पालक जागरूक असतील तर ते आपल्या मुलांच्या
वाढीचे कार्य हे लक्षपूर्वक करण्याची गोष्ट आहे असे
मानतील व त्यासाठी आपला निश्चित वेळ देतील.

ताराबाईंचे हे पुस्तक, पालकांना ही रास्त जाणीव करून देणारे,
वागण्याची वेगळी दिशा देणारे
आणि नेमका सल्ला देणारे आहे...

पालकांसाठी तीन पुस्तके
ताराबाई मोडक
ग्राममंगल प्रकाशन
मूल्य रु. १३०

ज्ञानरचनावादाचा अपुरेपणा आणि शालेय शिक्षणाची दिशा

शिक्षणवेधचे फेब्रुवारी २०१६ चा अंक 'रचनावाद प्रत्यक्षात' म्हणून प्रसिद्ध झाला. त्या अंकाच्या संपादकीयात रचनावाद हा व्यापक विषय असून तो राबवण्यात अनेक मतमतांतरे-अडचणी आहेत आणि त्या अडचणी सोडवण्याच्या शक्यताही आहेत असे म्हटले होते. रचनावादावर सर्व दृष्टिकोनातून चर्चा व्हावी, वेगवेगळे विषय त्यामधून पुढे यावेत आणि काही निष्कर्ष निघावेत अशी आमची भूमिका आहे. प्रस्तुत लेख प्रसिद्ध करतानाच हा विषय आम्ही चर्चेकरिता खुला करीत आहोत. वाचकांच्या प्रतिक्रियांची अपेक्षा आहे...

ज्ञान हे निष्क्रियपणे ग्रहण केले जात नाही, तर ते कृतिशीलपणे कन्स्ट्रक्ट केले जाते. हा मुख्य विचार घेऊन ज्ञानरचनावाद पुढे आला. एक आधुनिक विचारप्रवाह म्हणून त्याचा उगम विसाव्या शतकामध्ये झालेला आढळत असला, तरी त्याची मुळे प्राचीन ग्रीक विचारवंत हेराक्लिटस, प्रोटेगोरस, सॉक्रेटिस, प्लेटो, अॅरिस्टॉटल आदी ग्रीक विचारवंतांच्या तत्त्वज्ञानामध्येही आढळतात. जॉन ड्युई (१८५९-१९५२), जिन पिआजे (१८९६-१९८०), लेव वायगॉट्स्की (१८९६-१९३४), जेराम ब्रुनर (१९१५-), व अर्नेस्ट ग्लॅसर्सफिल्ड (१९१७-२०१०) हे ज्ञानरचनावादाचे प्रमुख पुरस्कर्ते मानले जातात.

ज्ञानरचनावादी विचारांनुसार व्यक्ती आपले वर्तमान स्थितीमधील अनुभव आणि पूर्वानुभव यांची सांगड घालून सक्रियपणे नव्या ज्ञानरचना करते. अर्थातच प्रत्येक व्यक्तीचे सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ, पूर्वानुभव वेगवेगळे असल्याने एकाच अनुभवातून वेगवेगळ्या व्यक्ती वेगवेगळे अर्थ काढतात (Multiple Interpretations) आणि त्यामुळे त्यामधून वेगवेगळ्या ज्ञानरचना करतात. प्रत्येक व्यक्तीने स्वतः केलेली ज्ञानरचना ही तिच्यासाठी सत्य असते. त्यामुळे सत्याचे

ज्ञानरचनावाद म्हणतो त्याप्रमाणे एक व्यक्ती म्हणून आपण स्वतंत्र आहोत; आपल्या भावना, कल्पना, मते, आवड-निवड इत्यादींबाबत इतरांपेक्षा वेगळे आहोत- एकमेवाद्वितीय आहोत, हे खरे आहे. परंतु, हे अर्धसत्य आहे. त्याची दुसरी बाजू म्हणजे, एक माणूस म्हणून आपण निसर्गाचा एक भाग आहोत आणि त्या दृष्टीने समान आहोत. आपला जन्म व मृत्यू, आपले शरीर इ. दृष्टीने आपण निसर्ग-नियमांशी बांधलेले आहोत आणि त्यामध्ये समानता आहे, वस्तुनिष्ठता आहे.

अनेक प्रकार (Multiple Realities) असतात. ज्ञानरचना या वैयक्तिकरीत्या (Personal / Cognitive Constructivism) किंवा इतरांबरोबर आंतरक्रिया करून (Social constructivism) करून केल्या जातात. संस्कृती आणि भाषा ही ज्ञानरचनेसाठी महत्त्वाची साधने असतात.

साधारणपणे १९८० मध्ये ज्ञानरचनावादाला एक शैक्षणिक तत्त्वज्ञान म्हणून मान्यता प्राप्त झाली. विद्यार्थी स्वतःच्या अनुभवाचे अर्थ लावून स्वतः ज्ञानरचना करतो, त्याला अध्ययन म्हणतात आणि ज्ञानरचनेच्या या प्रक्रियेसाठी शिक्षक योग्य ती वातावरणनिर्मिती करतो, त्याला अध्यापन म्हणतात. विद्यार्थ्यांचे सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ, त्यांचे पूर्वानुभव वेगवेगळे असल्याने एकाच अनुभवातून त्यांनी केलेल्या ज्ञानरचना आणि त्यांच्या ज्ञानरचनेच्या प्रक्रिया या वेगवेगळ्या असतात. अर्थातच, त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानरचनांना चूक ठरवता येणार नाही. विद्यार्थी आपापल्या कलाने आणि आपापल्या वेगाने स्वतंत्र विचारांनी ज्ञानरचना करतात. शिक्षकाची भूमिका सुलभकाची म्हणजेच सहाय्यकाची असते. ज्ञानरचनेच्या प्रक्रियेमध्ये भाषा महत्त्वाची असल्याने विद्यार्थ्यांच्या भाषेच्या विकासाकडे प्राधान्याने लक्ष दिले पाहिजे. विद्यार्थी स्वतंत्रपणे ज्ञानरचना करतो. (Personal / Cognitive constructivism) किंवा इतरांबरोबर आंतरक्रिया (Social constructivism) करून ज्ञानरचना करतो. दोन्ही प्रकारांनी अध्ययन करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना दिली गेली पाहिजे, अशी ज्ञानरचनावादाची अपेक्षा असते.

ज्ञानरचनावादाचा अपुरेपणा :

ज्ञानरचनावादाच्या शिक्षणातील वापराचे अनेक फायदे दिसत असले, तरी तो एक अपुरा विचार आहे; हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. ज्ञानरचनावादाचा अपुरेपणा दोन प्रकारे सिद्ध होतो. एक म्हणजे- ज्ञानरचनावाद ही केवळ एक ज्ञानमीमांसा (Epistemology) आहे. सत्य काय आहे; त्याचे नेमके स्वरूप कोणते, याचा नीट विचार न करताच मांडलेला तो केवळ एक दृष्टिकोन आहे. त्याशिवाय ज्ञानाचा मूल्यांशी (value) कोणता संबंध आहे; ज्ञानासाठी कोणत्या मूल्यांची गरज आहे; ही मूल्ये कशी रुजवता येतील, यासाठीचा विचार ज्ञानरचनावादामध्ये दिसून येत नाही.

दुसरे म्हणजे- ज्ञानरचनावाद व्यक्तिनिष्ठतेचा पुरस्कार करतो आणि वस्तुनिष्ठतेकडे दुर्लक्ष करतो. या दृष्टीनेही तो अपुरा आहे. Parmenter. B. C. (2013) यांच्या शब्दांत 'Constructivism is a half truth because the mind can be deceived but it tends towards solipsism by its sweeping claims that there is no objective reality...' व्यक्तिनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ असे दोन्ही प्रकारचे ज्ञान अस्तित्वात असते आणि परिपूर्ण जीवनासाठी या दोन्ही प्रकारच्या ज्ञानांची आवश्यकता असते. केवळ एकाचा आधार घेऊन दुसऱ्याला सोडून देता येणार नाही. ज्ञानरचनावादाच्या तत्त्वाप्रमाणे व्यक्ती आपापल्या सामाजिक- सांस्कृतिक संदर्भानुसार, पूर्वानुभवानुसार घटनांचे वेगवेगळे अर्थ लावून वेगवेगळ्या ज्ञानरचना तयार करतात आणि त्याच त्यांच्यासाठी सत्य असतात (व्यक्तिनिष्ठ

सत्य). हे जरी खरे असले तरी व्यक्ती-व्यक्तीनुसार, स्थल-कालानुसार न बदलणारी वैश्विक, वस्तुनिष्ठ सत्येही असतात. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. तसेच या सत्यांचे ज्ञान ग्रहण करावे लागते; त्यांच्या नवीन ज्ञानरचना तयार करणे अपेक्षित नसते. उदा.- 'पृथ्वी गोल आहे', 'पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते' यांसारख्या वैश्विक तथ्यांचे ज्ञान प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भानुसार वेगवेगळे होईल, असे म्हणता येणार नाही. जी वैश्विक तथ्ये मानवी समाजाला ज्ञात झालेली आहेत, त्यांचे ज्ञान करून घेताना विविध व्यक्ती विविध प्रकारे विचार करतीलही; परंतु अंतिमतः सर्वांना एकाच वस्तुनिष्ठ सत्याचे ज्ञान होईल. हीच गोष्ट नव्या तथ्यांच्या शोधाबाबतही खरी ठरते. नव्या तथ्यांच्या शोधासाठी शास्त्रज्ञ वेगवेगळ्या विचारपद्धतींचा वापर करतात, परंतु शेवटी ते एकाच तथ्यापर्यंत जाऊन पोहोचतात. उदा.- मानवी शरीररचना, त्याच्या पेशी, रक्त, मेंदू इ. बाबतची तथ्ये शोधताना वेगवेगळ्या शास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या पद्धती वापरल्या असल्या, तरी ज्ञान म्हणून शेवटी एकच सत्य सांगण्यात आले. म्हणजेच, विचार करताना येथे व्यक्तिनिष्ठतेकडून पुढे वस्तुनिष्ठतेकडे जावे लागते.

केवळ निसर्गशास्त्रामधीलच नव्हे, तर मानवशास्त्रामधील अभ्यासघटकांच्या संदर्भातही अनेकदा व्यक्तिनिष्ठतेकडून वस्तुनिष्ठतेकडे जावे लागते. उदा.- कथा, कविता, नाटक यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यांची रुजवणूक करायची असल्यास सर्व विद्यार्थ्यांसाठी प्रामाणिकपणा, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सहकार्य, ज्ञान अशा वैश्विक मूल्यांचाच स्वीकार करावा लागेल. समजा- एखाद्या विद्यार्थ्यांने एखादी कथा वाचून स्वतःच्या सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भानुसार, पूर्वानुभवानुसार प्रामाणिकपणापेक्षा अप्रामाणिकपणाच अधिक फायदेशीर आहे असा निष्कर्ष काढला, तर व्यक्तिनिष्ठतेच्या नावाखाली ते मान्य करता येणार नाही.

एम.एड. अभ्यासक्रमाच्या वर्गामध्ये मूल्य-मीमांसेवरील चर्चेच्या वेळी एक विद्यार्थी (जो नंतर शिक्षक म्हणून नोकरीला लागला) लेखिकेला म्हणाला, "शाळेची वेळ सोडून इतर वेळी शाळेच्या बाहेर शिक्षकाने तंबाखू, दारू इत्यादी व्यसने केल्यास त्याला कोणाचीही हरकत असता कामा नये." त्याच्या या ज्ञानरचनेला व्यक्तिनिष्ठता म्हणून सोडून देता येणार नाही. त्यावर चर्चा होऊन पुढे 'तंबाखू, दारू इ. व्यसने कोणत्याही व्यक्तीला असू नयेत, परंतु शिक्षकाला तर ती असूच नयेत; कारण शिक्षक हा केवळ विद्यार्थ्यांचाच नव्हे, तर समाजाचाही आदर्श असणे अपेक्षित असते.' हा वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष काढला गेला पाहिजे. शिक्षणव्यवस्थेसमोर यापेक्षा वेगळा पर्याय असू शकत नाही. अशा प्रकारे मानवशास्त्रामधील अभ्यासघटकांच्या बाबतीतही व्यक्तिनिष्ठतेकडून वस्तुनिष्ठतेकडे जाणे कसे गरजेचे असते, हे स्पष्ट होते.

शालेय स्तरावरील इतिहासाच्या एका पाठ्यपुस्तकामध्ये (अंदाजे सन २००० मध्ये) मार्टिन ल्यूथर किंग, अब्राहम लिंकन आणि महात्मा गांधी यांच्या महान कार्याविषयीची माहिती सलग अशा तीन उताऱ्यांमध्ये दिलेली होती. प्रत्येकाच्या कार्याची माहिती दिल्यानंतर प्रत्येक उताऱ्याच्या शेवटी एक वाक्य होते '.... यांची हत्या झाली.' या तीन उताऱ्यांचे स्वयं-अध्ययन केल्यानंतर लेखिकेचा मुलगा तिला म्हणाला, "मला एक गोष्ट समजली. ती म्हणजे, 'समाजाच्या हितासाठी काम करणाऱ्या माणसांची हत्या होते.'..." आता मुलाच्या या ज्ञानरचनेच्या संदर्भात आपण

कोणती भूमिका घेणार? सेवा, त्याग, देशभक्ती या मूल्यांचे महत्त्व त्याला सांगणार; की त्याची ज्ञानरचना योग्य-अयोग्य ठरवता येणार नाही, म्हणून तशीच सोडून देणार? या प्रश्नांवरून आपल्या लक्षात येते की, ज्ञानरचनावाद अपुरा आहे. अनेकदा ज्ञानरचनावादाच्या पुढे जाऊन वस्तुनिष्ठतेचा आधार आपल्याला घ्यावा लागतो.

ज्ञानरचनावाद (व्यक्तिनिष्ठता) आणि वस्तुनिष्ठता यांमधील परस्परपूरकता :

ज्ञानरचनावाद जसा अपुरा आहे, तशी वस्तुनिष्ठताही अपुरी आहे. हे दोन्ही परस्परपूरक असल्याने एकत्रित विचार गरजेचा असतो. ज्ञानरचनावाद म्हणतो त्याप्रमाणे एक व्यक्ती म्हणून आपण स्वतंत्र आहोत; आपल्या भावना, कल्पना, मते, आवड-निवड इत्यादींबाबत इतरांपेक्षा वेगळे आहोत- एकमेवाद्वितीय आहोत, हे खरे आहे. परंतु, हे अर्धसत्य आहे. त्याची दुसरी बाजू म्हणजे, एक माणूस म्हणून आपण निसर्गाचा एक भाग आहोत आणि त्या दृष्टीने समान आहोत. आपला जन्म व मृत्यू, आपले शरीर इ. दृष्टीने आपण निसर्ग-नियमांशी बांधलेले आहोत आणि त्यामध्ये समानता आहे, वस्तुनिष्ठता आहे. काहीना पृथ्वी सुंदर वाटेले, काहीना कुरूप वाटेले, यामध्ये व्यक्तिनिष्ठता असू शकेल; परंतु पृथ्वी गोल आहे, हे सर्वांनाच मान्य झाले पाहिजे.

ज्ञानरचनावाद आणि शालेय शिक्षण :

ज्ञानरचनावादाच्या संदर्भातील वरील सर्व बाबींचा विचार केल्यानंतर त्याच्या वापराबाबत पुढील मुद्दे लक्षात घेणे गरजेचे आहे, हे पटू शकेल.

१) ज्ञानरचनावाद (व्यक्तिनिष्ठता) आणि वस्तुनिष्ठता यांच्या योग्य प्रमाणाची व समन्वयाची गरज - ज्ञानरचनावादाच्या अपेक्षेप्रमाणे विद्यार्थ्याला स्वतःच्या व इतरांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भाने व्यक्तिनिष्ठ, मुक्त विचार करता आला पाहिजे. तसेच, वस्तुनिष्ठतेच्या अपेक्षेप्रमाणे त्याला कार्यकारणभाव धरून तर्कशुद्ध, शिस्तबद्ध, वस्तुनिष्ठ विचारही करता आला पाहिजे.

कथा, कविता, निबंध, चरित्र इत्यादींचे अध्ययन ज्ञानरचनावादी पद्धतीने शक्य आहे, तर तथ्य, नियम, सिद्धांत, तत्त्व इ.चे अध्ययन वस्तुनिष्ठ पद्धतीने शक्य आहे. अनेकदा आशयामध्ये दोन्हींचा समन्वय साधणेही गरजेचे असते. या बाबी ध्यानात घेऊन पाठ्यपुस्तकामध्ये ज्ञानरचनावादी अध्ययनासाठी योग्य आशय तसेच वस्तुनिष्ठतेच्या दृष्टीने योग्य आशय, यांचे योग्य प्रमाण आणि समन्वयाची गरज आहे. त्यातून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा समतोल विकास शक्य होईल. महत्त्वाचे म्हणजे, विशिष्ट आशयातून कोणत्या प्रकारची विचारक्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित व्हावी अशी पाठ्यपुस्तक निर्माते व लेखक यांची अपेक्षा आहे, हे त्या प्रत्येक आशयाच्या ठिकाणी देणे आवश्यक आहे.

२) मूलभूत कौशल्यांच्या निर्मितीसाठी ज्ञानरचनावाद उपयुक्त नाही, हे ध्यानात घेणे गरजेचे : लेखन, वाचन, श्रवण, संभाषण इ. भाषिक कौशल्ये; तसेच बेरीज-वजाबाकी, गुणाकार-भागाकार इ. गणितीय कौशल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित करताना शिक्षकांची

ज्ञानरचनेच्या प्रक्रियेला ज्ञानरचनावाद महत्त्व देतो आणि तयार झालेल्या ज्ञानरचना त्या तुलनेने कमी महत्त्वाच्या आहेत असे मानतो. परंतु एखाद्या वस्तूकडे पाहून ती वस्तू तयार करण्याची प्रक्रिया योग्य प्रकारे घडली की नाही याची आपल्या कल्पना येते; त्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांनी कोणत्या ज्ञानरचना केल्या, हे पाहून त्यांची विचारप्रक्रिया कशी घडली याची थोडी कल्पना आपल्याला येऊ शकते.

जबाबदारी मुख्य राहते. ती स्वयं-अध्ययनाने निर्माण होऊ शकत नाही, हे ध्यानात घेणे गरजेचे आहे. तसेच असे आणखी कोणते घटक आहे की, ज्यात ज्ञानरचनावाद उपयुक्त ठरत नाही, याचाही शोध घेणे गरजेचे आहे.

३) स्वयं-अध्ययन आणि ज्ञानरचनावादी अध्ययन : स्वयं-अध्ययन ही व्यापक संज्ञा असून त्यामध्ये ज्ञानरचनावादी (व्यक्तिनिष्ठ) अध्ययन आणि वस्तुनिष्ठ पद्धतीने केलेले अध्ययन या दोन्ही प्रकारांचा समावेश होतो. एखाद्या चित्राचे वर्णन करताना विद्यार्थी गटामध्ये चर्चा करतात व त्यामधून वेगवेगळ्या ज्ञानरचना तयार करतात. हे स्वयं-अध्ययन ज्ञानरचनावादी प्रकारचे आहे. कारण यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भानुसार ते वेगवेगळ्या ज्ञानरचना तयार करतात. हे स्वयं अध्ययन ज्ञानरचनावादी प्रकारचे आहे. कारण यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भानुसार ते वेगवेगळ्या ज्ञानरचना तयार करतात व त्या मान्यही करता येतात. परंतु आर्किमिडिजच्या तत्त्वाचे स्वयं-अध्ययन करताना विद्यार्थ्यांना प्रयोग, निरीक्षण, विश्लेषण व निष्कर्ष या मार्गाने जावे लागते. येथे विद्यार्थी गटामध्ये चर्चा करूनही निष्कर्ष काढू शकतात, परंतु शेवटी सर्व विद्यार्थी एकाच तत्त्वापर्यंत येऊन पोहोचतात. आर्किमिडिजच्या तत्त्वाचे वेगवेगळे अर्थ काढून वेगवेगळ्या ज्ञानरचना करणे शक्य नाही; म्हणून विद्यार्थ्यांनी स्वतः प्रयोग करून त्याचे स्वयं-अध्ययन केले, तरी त्याला ज्ञानरचनावादी अध्ययन म्हणता येणार नाही. म्हणूनच यासंदर्भात Carson J. (2005) म्हणतात, 'ज्ञानरचनावाद्यांनी स्वतःला एक प्रश्न विचारावा- विद्यार्थ्यांनी खरोखरी ज्ञानरचना कराव्यात, की कृतिशीलतेने अध्ययन करावे?'

४) पाठ्यपुस्तकातील आशय विद्यार्थ्यांच्या अनुभवकक्षेतील असला पाहिजे : ज्ञानरचनावादाच्या तत्त्वानुसार विद्यार्थी आपला नवा अनुभव जुन्या अनुभवाशी जोडून ज्ञानरचना करतो. त्यामुळे अर्थातच पाठ्यपुस्तकातील आशय विद्यार्थ्यांच्या अनुभवकक्षेतील असला पाहिजे. परंतु आज शालेय पाठ्यपुस्तकांचे परीक्षण केल्यास बराच आशय विद्यार्थ्यांच्या अनुभव-कक्षेच्या बाहेरचा आहे, असे आढळून येईल. केवळ ज्ञानरचनावादी अध्ययनासाठीच नव्हे, तर वस्तुनिष्ठ सत्याच्या अनुभवकक्षेच्या बाहेरचा व किती आशय विद्यार्थ्यांच्या अनुभवकक्षेच्या आतील असावा याचा विचार झाला पाहिजे.

५) ज्ञानरचनावाद आणि वस्तुनिष्ठता यांच्या संदर्भाने स्पष्ट मार्गदर्शन गरजेचे : पाठ्यपुस्तकातील कोणत्या आशयाचे स्वयं-अध्ययन ज्ञानरचनावादी पद्धतीने आणि कोणत्या आशयाचे स्वयं-अध्ययन वस्तुनिष्ठ पद्धतीने झाले पाहिजे; या अध्ययनामध्ये शिक्षक व त्याच्या भूमिका नेमक्या कोणत्या असतील, तसेच मूल्यमापन कोणत्या पद्धतीने व कसे करावे- याबाबतचे स्पष्ट मार्गदर्शन हस्तपुस्तिकांमधून देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे ज्ञानरचनावादाच्या वापराबाबत जो गोंधळ सध्या सुरू आहे, तो कमी होईल.

६) मूल्यमापनाच्या भारांशाच्या निश्चितीची गरज : विद्यार्थ्यांमधील तार्किक, शिस्तबद्ध व वस्तुनिष्ठपणे विचार करण्याच्या क्षमता आणि मुक्त विचार, कल्पना, भावना, मते इ.च्या संदर्भातील क्षमतांच्या मूल्यमापनाचा भारांश निश्चित केला गेला पाहिजे. तसेच वरील

दोन्ही प्रकारच्या विचारांसाठी आवश्यक असणारी मूलभूत कौशल्ये व क्षमता यांच्या मूल्यमापनाचा भारांशही निश्चित केला गेला पाहिजे.

७) **अध्ययनाची पूर्ण जबाबदारी विद्यार्थ्यांवर टाकणे धोक्याचे** : ज्ञानरचनावादामध्ये विद्यार्थी स्वतःच्या अनुभवांचे अर्थ लावून स्वतः शिकतो, असे अपेक्षित आहे. स्वयं अध्ययनाने विद्यार्थी शिकतो, हे फायद्याचे आहे. परंतु अध्ययनाची पूर्ण जबाबदारी विद्यार्थ्यांवर टाकणे धोक्याचे आहे. कारण विद्यार्थी कृतिशील असलेला दिसला, तरी तो अध्ययन करत असेल याची खात्री देता येत नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा वेळ वाया जाण्याची शक्यता असते.

८) **प्रोसेस (विचारप्रक्रिया) इतकेच महत्त्व प्रॉडक्टला (ज्ञानरचना) असले पाहिजे** : ज्ञानरचनेच्या प्रक्रियेला ज्ञानरचनावाद महत्त्व देतो आणि तयार झालेल्या ज्ञानरचना त्या तुलनेने कमी महत्त्वाच्या आहेत असे मानतो. परंतु एखाद्या वस्तूकडे पाहून ती वस्तू तयार करण्याची प्रक्रिया योग्य प्रकारे घडली की नाही याची आपल्या कल्पना येते; त्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांनी कोणत्या ज्ञानरचना केल्या, हे पाहून त्यांची विचारप्रक्रिया कशी घडली याची थोडी कल्पना आपल्याला येऊ शकते. शिवाय, पूर्वी चर्चा केल्याप्रमाणे या ज्ञानरचना विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक जीवनाच्या दृष्टीने तसेच एकूण सामाजिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीने योग्य आहे का, याची तपासणी करावी लागेल. म्हणून प्रोसेस-इतकेच प्रॉडक्टला महत्त्व दिले गेले पाहिजे.

वरील मुद्द्यांवरून शालेय शिक्षणामध्ये ज्ञानरचनावादाचा वापर विचारपूर्वक केला पाहिजे, हे स्पष्ट होते. जॉन ड्युई (१८५९-१९५२) याच्या ज्ञानरचनावादी तत्त्वांच्या वापरामुळे शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये मूलभूत कौशल्ये विकसित होऊ शकत नाहीत, तसेच त्यांना शिस्त लागू शकत नाही- असे दुष्परिणाम लक्षात आल्यानंतर ज्ञानरचनावादी विचारांवर टीका सुरू झाली. (Haralombos and Holborn, 2000, P. 78) तसेच त्याविरुद्ध आवश्यकतावाद (Essentialism) आणि सातत्यवाद (Perennialism) या चळवळी उभ्या राहिल्या, हे आपण नीट लक्षात घेतले पाहिजे. आजही ज्ञानरचनावादाच्या (चुकीच्या वापरामुळे) विद्यार्थ्यांमध्ये अध्ययनाच्या संदर्भात गैरसमजुती विस्कळीतपणा अपूर्णता, गोंधळ निर्माण होतो. तसेच त्यामुळे विद्यार्थ्यांमधील आत्मविश्वास कमी होणे, त्यांच्या अध्ययनाची गती कमी होणे, त्यांना निराशा येणे, असे दुष्परिणामही दिसून येतात. याचा विचार करून शिक्षणतज्ज्ञ ज्ञानरचनावादाला विरोध करत आहेत, हे दर्शवणारी संशोधने व विचार पुढे येत आहे. (Krishner P., Sweller J. and Clark R., 2006, Ambanfield, 2009) .

शेवटी Prise B. (2005) यांचा प्रश्न विचारून आपण थांबू या. 'ज्ञानरचनावादी शिक्षकांना मुलांनी (कोणत्या विषयातील) मूलभूत तथ्ये आत्मसात करावीत, असे वाटत नाही. चालायला येण्यापूर्वी रांगावे लागते, हे त्यांच्या लक्षात येत नाही. पुढची पिढी ही मागच्या पिढीपेक्षा अधिक अज्ञानी असावी, अशी ज्ञानरचनावादाची योजना आहे का?'

□□

पाठ्यपुस्तकांबाबत एक चिंतन

शिक्षणाचे एक (एकमेव नव्हे) माध्यम म्हणून रचनावादात पाठ्यपुस्तकांचा विचार होतो. ही पाठ्यपुस्तके परिपूर्ण, निर्दोष व आकर्षक असावीत. ती विद्यार्थीकेंद्री असावीत, त्यातून बालकांच्या क्षमतांचा विकास व्हावा ही अपेक्षा असते. सद्यकालीन पाठ्यपुस्तकातून ही अपेक्षा पूर्ण होते का? ती कशी असावीत? पाठ्यपुस्तकांचे स्थान काय असावे याचा लेखा-जोखा...

ठरावीक अभ्यासासाठी- मुख्यतः शालेय पातळीवर लावलेले क्रमिक पुस्तक म्हणजे पाठ्यपुस्तक होय. शिक्षणशास्त्राच्या दृष्टीने पाठ्यपुस्तक म्हणजे विस्तारित पाठ्यक्रमच असतो; तो एकूण अभ्यासक्रमाचा एक प्रमुख भाग असतो. तर अभ्यासक्रम ही संकल्पना थोडी विस्तृत आहे. त्यात मुख्य भाग पाठ्यक्रमाचा असला तरी त्याला अनुसरून इतर विविध उपक्रम शालेय अभ्यासक्रमात असतात. त्यात सहली, निसर्गवाचन, खेळ, कला, नाट्य, संगीत, प्रात्यक्षिके, वक्तृत्व स्पर्धा इत्यादी अनेकानेक गोष्टी मिळून एकूण अभ्यासक्रम उरतो.

हा अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यासाठी विशिष्ट कालमर्यादा आखलेली असते. त्याचे कधी कधी दोन भाग करून प्रत्येक सत्रात ऊर्फ सहामाहीत एकेक भाग पूर्ण करणे

क्रमप्राप्त असते. त्या अनुषंगाने 'सत्र-परीक्षा' होतात. परीक्षेत विशिष्ट प्रकारच्या प्रश्नपत्रिकेचा ढाचा तयार करतात (ब्लू-प्रिंट). त्यावरून प्रश्न कोणत्या प्रकारचे विचारले जातील व किती गुणांसाठी, याबद्दलचा सविस्तर तपशील असतो. उद्दिष्टानुसार अभ्यासक्रम नीट पार पडला आहे की नाही, ते चाचण्या किंवा परीक्षा घेऊन ठरविता येते. त्याबद्दलची एक विशिष्ट परीक्षापद्धती निश्चित केलेली असते.

मात्र परीक्षापद्धती ही एकूण विस्तृत शिक्षणपद्धतीचा एक भाग असते. शिक्षणपद्धतीबद्दल सर्वसाधारण वाचकांच्या विविध कल्पना असतात! त्यात मुख्यतः वैयक्तिक अनुभवाच्या आधारे अनेक सूचना करण्यात येतात. संपूर्ण समाजासाठी एकच समान शिक्षणपद्धती असावी, असे आपल्या देशातील अनेक थोर मंडळींनी

सांगून ठेवले असले; तरी अजूनही आपण गेल्या ६५ वर्षांमध्ये समान शिक्षणपद्धती आणि शाकलो नाही, हे दुर्दैव होय! आपल्या शिक्षणपद्धतीत संपूर्ण समाजाचा (मास) विचार न होता काही विशिष्ट वर्गाचाच (क्लास) विचार होताना दिसतो. त्यामुळे परीक्षापद्धतीही वेगवेगळ्या, अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रम वेगवेगळे आणि पाठ्यपुस्तकेही वेगवेगळी झाली आहेत. त्यांच्यात सुसूत्रता आढळत नाही.

या ठिकाणी मुख्यतः पाठ्यपुस्तकांबद्दलच मुक्त चिंतन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पाठ्यपुस्तकांच्या स्वरूपाबद्दल अनेकांच्या मतमतांतराच्या जंजाळात काही समान तत्त्वे असावयास हरकत नसावी.

१. पाठ्यपुस्तक जड व बोजड नसावे. हलके व सोप्या भाषेत असावे; निदान प्रयत्न तरी तसा असावा.

२. पाठ्यपुस्तक मुख्यतः अभ्यासक्रमाला धरून असावे.

३. पाठ्यपुस्तकातील माहिती, नकाशे, आकृत्या इत्यादी अचूक असावेत.

४. पाठ्यपुस्तकांतील अक्षरांचा आकार वयोगटाप्रमाणे मोठा व स्पष्ट असावा.

५. इ. पहिली ते पाचवी पर्यंत तरी भाषा महत्त्वाची आहे. मजकूर कमी व चित्रे इ. जास्त, सोपी भाषा, लहान वाक्ये, जोडाक्षरविरहित मजकूर (इ. १ व २) अशा काही सूचना कराव्याशा वाटतात.

६. पाठ्यपुस्तक रंगीत व ए-४ आकारात असावे. ए-४ आकार मुदामच सर्व विषयांच्या पाठ्यपुस्तकांसाठी मागून / झगडून घेतलेला आहे. लहान आकारात नकाशेदेखील लहान होतात आणि त्यांचे वाचन गिचमिडीमुळे नीट होत नाही. नकाशावाचन सुलभ व्हावे, म्हणून नकाशाचा आकार (व प्रमाण) मोठा असावा. संपूर्ण पानभराची जागा नकाशाने व्यापावी, नावे/ ठिकाणे यांची मोजकीच निवड व्हावी. अक्षरांचा आकार जेवढा मोठा असेल तेवढा योग्य अन् नकाशातील रंगसंगती औचित्यपूर्ण व आकर्षक असावी. प्रत्येक धडा प्रश्नांसह दुसऱ्या उजवीकडील पानावर संपवावा. काही प्रश्न विचार करावयास लावणारे व उपयोजित स्वरूपाचे असावेत.

७. विषयाच्या स्वरूपाप्रमाणे पुस्तकातील चित्रे, छायाचित्रे, नकाशे व आकृत्या असाव्यात आणि त्यांचा विषय अधिक चांगला समजण्यासाठी उपयोग होईल या दृष्टीने चित्रमयता एक पूरक साधन म्हणून वापरले जावे.

८. चित्रांची रंगसंगती विषयानुरूप असावी. प्राचीन वास्तूंची चित्रे व त्यांचा रंग या विरुद्ध अत्याधुनिक वास्तू इ. यात ठळक फरक असावा.

९. नैसर्गिक गोष्टी व रंगसंगती यात ताळमेळ असावा.

१०. प्रत्येक विद्यार्थ्यांने 'गाईड' ऐवजी पुस्तकच वाचावे, या दृष्टिकोनातून पुस्तकनिर्मितीच्या प्रक्रियेच्या वेळीच विचार व्हावा.

११. काही विषयांपुरतीच पाठ्यपुस्तके असावीत (उदा.- भाषा) आणि काही विषयांची शिक्षकांसाठी सविस्तर हस्तपुस्तके (संदर्भग्रंथ) असावीत, असाही एक विचार या ठिकाणी

संपूर्ण समाजासाठी एकच समान शिक्षणपद्धती असावी, असे आपल्या देशातील अनेक थोर मंडळींनी सांगून ठेवले असले; तरी अजूनही आपण गेल्या ६५ वर्षांमध्ये समान शिक्षणपद्धती आणि शाकलो नाही, हे दुर्दैव होय! आपल्या शिक्षणपद्धतीत संपूर्ण समाजाचा (मास) विचार न होता काही विशिष्ट वर्गाचाच (क्लास) विचार होताना दिसतो. त्यामुळे परीक्षापद्धतीही वेगवेगळ्या, अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रम वेगवेगळे आणि पाठ्यपुस्तकेही वेगवेगळी झाली आहेत. त्यांच्यात सुसूत्रता आढळत नाही.

सुचतो. वर्गामध्ये काही विषयांची पुस्तके खरोखरच आणावी लागताच कामा नयेत. या दृष्टीने शिक्षकांसाठी संदर्भग्रंथ तयार व्हावेत (उदा.- विज्ञान, गणित, भूगोल, इतिहास इ.).

१२. पाठ्यपुस्तकांची किंमत कमी/माफक असावी. मात्र पुस्तके फुकट वाटल्यास त्यांची किंमत (महत्त्व) कळत नाही. ज्यांना फुकट पुस्तके देतो ते विद्यार्थी महागडी गाइडस कशी विकत घेऊन वापरतात? खरं म्हणजे, प्रश्नांचे स्वरूप अधिकाधिक उपयोजित (हॉट) स्वरूपाचे केल्यास 'गाइड्स' रद्दीत जाऊ शकतील व विद्यार्थी विचार करावयास शिकतील. 'घोका व ओका' संस्कृती (!) नाहीशी होईल! पण तशी इच्छाशक्ती हवी. मंडळाला व शासनाला शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्याची इच्छा खरोखरच असेल; तर पाठ्यपुस्तके अधिकाधिक दर्जेदार करणे, त्यावर आधारित ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोनांतून उपक्रम योजणे व प्रश्नप्रत्रिकेचे स्वरूप 'उपयोजित' प्रकारचे करणे या त्रिसूत्रीने ते निश्चित जमेल.

२) **अभ्यासक्रमाशी समन्वय** : आतापर्यंत महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक आणि संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (M.S.C.E.R.T.) या संस्थेकडे इयत्ता पहिली ते इयत्ता आठवीच्या प्राथमिक पातळीवरील अभ्यासक्रमनिर्मितीची जबाबदारी होती. त्यानुसार पाठ्यपुस्तके तयार करण्याचे काम म. रा. पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ ऊर्फ 'बालभारती' या संस्थेकडे होती.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाकडे इयत्ता नववी व इयत्ता बारावीपर्यंतचा अभ्यासक्रम तयार करणे आणि त्याबरहुकूम पाठ्यपुस्तकनिर्मिती या दोन्ही महत्त्वाच्या कामांची एकत्रित जबाबदारी होती. तरीही अभ्यासक्रम एक व पाठ्यांश भलताच, असा अनुभव आहे. (उदा.- इयत्ता दहावी व इयत्ता बारावीच्या भूगोल पाठ्यपुस्तकांबाबत बऱ्याच गफलती झाल्या आहेत!)

या सर्व संस्थांमध्ये जो समन्वयाचा अभाव होता, तो नव्या शासनाने एकत्र आयुक्त नेमून दूर करण्याचा प्रयत्न अगदी अलीकडेच केलेला दिसतो. माननीय मंत्री पातळीवर सर्व शैक्षणिक पातळ्यांवर एकच शिक्षणमंत्री नेमणे, हा निर्णय तत्त्वतः स्तुत्य असला तरी काम प्रचंड आहे. त्यामुळे मंत्रिमहोदयांनी काही सल्लागार व विशेष शिक्षण अधिकारी (O.S.D.) नेमून योग्य तो समन्वय राखण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकांच्या माध्यमांतून शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविण्याचे महत्त्वाचे काम या मंडळींकडून होईल, अशी आशा आहे. पण मंत्रिमहोदयांनी मुख्यतः विषय तज्ज्ञांचे सल्ले अगत्याने घ्यावेत, असे सुचवावेसे वाटते.

याबाबत आणखी एक मुद्दा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. अलीकडे शासनाने इयत्ता सहावी ते इयत्ता बारावीपर्यंत अभ्यासक्रमाची आखणी आणि व्यवस्था लावून देण्यासाठी व पाठ्यपुस्तकांचा दर्जा वाढविण्यासाठी एक तज्ज्ञ समिती नव्यानेच नेमण्याचे ठरविले आहे, असे ऐकीवात आहे. यावर माझी अशी एक सूचना आहे की- सदर समितीने प्रथम इयत्ता पहिली ते पाचवीपर्यंतच्या अभ्यासक्रमाचा व नव्याने तयार झालेल्या ज्ञानरचनावादी (?) पाठ्यपुस्तकांचा आढावा घेणेही आवश्यक आहे. ही पुस्तके ज्ञानरचनावादास खरोखरच पोषक झाली आहेत का, याची तपासणी करणे व त्यांचे मूल्यमापन करणे आवश्यक होऊन बसले आहे.

सध्याच्या इयत्ता तिसरी, चौथी व पाचवीच्या 'परिसर अभ्यास' या पुस्तकांतून जे स्वाध्याय दिले आहेत, त्यावरून मला तरी हा पुलंजी वर्णन केलेला 'मंबाजी' पुनःपुन्हा आठवतो! सदर मंबाजीस पाठ्यपुस्तक निर्माण करणाऱ्या 'तज्ज्ञांना' तसेच बडविण्यासाठी बोलवावे, असे सुचवावेसे वाटते!

काही स्वाध्याय वाचा :

१. इयत्ता चौथी : परिसर अभ्यास : भाग २ (इतिहास) ॥शिव छत्रपती॥
- पृष्ठ ७४ : उपक्रम : शिवराय व त्यांचे सैनिक यांच्यातील संवादाचे नाट्यरूपांतर करा.
- पृष्ठ ७० : उपक्रम : तुम्हाला माहित असलेल्या दोन-तीन डोंगरी किल्ल्यांची माहिती मिळवा.
- पृष्ठ ६७ : शिवराय व व्यंकोजीराजे यांच्या भेटीचे व संवादांचे नाट्यीकरण करा.
२. इयत्ता चौथी : परिसर अभ्यास : भाग १
- पृष्ठ १५२ : रहाटगाडग्याची प्रतिकृती बनवा.
निसर्ग सहलींचे आयोजन करून परिसरात झालेल्या बदलांचे निरीक्षण करा.
- पृष्ठ १३६ : मासे पाण्यात राहतात. ते संदेशवहन कसे करीत असतील?
- पृष्ठ १२६ : उपक्रम : अंधशाळेला भेट द्या. ब्रेल लिपीची माहिती मिळवा.
- पृष्ठ १२५ : खुणांची भाषा - मोठा तक्ता!
- पृष्ठ १२४ : ब्रेल लिपी तक्ता!
- पृष्ठ १०० : तुमच्या आवडत्या सणांचे चित्र काढा.
उपक्रम - आपल्या जिल्ह्याचे हवामान कसे आहे, हे समजून घ्या.
त्यानुसार जिल्ह्यात होणारी मुख्य पिके कोणती, ते नोंदवा.
- पृष्ठ ७५ : डॉक्टर वापरतात तसा स्टेथास्कोप तयार करा!
३. इयत्ता तिसरी :
- पृष्ठ १२५ : पाण्यासंबंधीच्या समस्येचे निराकरण तुम्ही कसे कराल?
(शासनालाही सध्या शक्य होत नाही!!)
- पृष्ठ १३२ : आठवडे बाजार/ मॉल/ कापडाचे दुकान यांना भेट द्या. तेथील व्यवसायांची माहिती करून घ्या.
- पृष्ठ ५७ : तुमच्या परिसरातील हातपंपाची/ नळांची संख्या मोजा. परिसरातील वेगवेगळ्या भागांत त्यांची संख्या किती आहे याची यादी करा.
४. इयत्ता पाचवी : (परिसर अभ्यास) भाग -१
- पृष्ठ १३६ : समाजातील व्यसनाधीनता दूर करण्यासाठी एक नाटिका लिहून सादरीकरण करा.
- पृष्ठ १३२ : महाराष्ट्रातील विविध वीजनिर्मिती केंद्रांविषयी माहिती मिळवा आणि

मंडळाला व
शासनाला
शिक्षणाचा दर्जा
वाढविण्याची
इच्छा खरोखरच
असेल; तर
पाठ्यपुस्तके
अधिकाधिक
दर्जेदार करणे,
त्यावर आधारित
ज्ञानरचनावारी
दृष्टिकोनांतून
उपक्रम योजणे व
प्रश्नप्रतिकेचे
स्वरूप
'उपयोजित'
प्रकारचे करणे या
त्रिसूत्रीने ते
निश्चित जमेल.

वर्गात सांगा.

पृष्ठ १२० : उपक्रम : घरातील मांजर, कुत्रा किंवा परिसरातील पक्षी, कीटक, प्राण्यांच्या पिल्लांचे जन्मापासून प्रौढावस्थेपर्यंत निरीक्षण करा. तुमच्या नोंदीच्या आधारे एक मजेदार गोष्ट लिहा...

इत्यादी इत्यादी... आणखी बरेच असे मजेदार उपक्रम सांगून ही यादी मारुतीच्या शोपटीहून मोठी होईल !...हीच एक मजेदार गोष्ट आहे!!

अशा सर्व व्यवसाय व उपक्रमांद्वारे महाराष्ट्रातील सर्वच विद्यार्थ्यांना बालभारतीने 'ज्ञानेश्वर' बनविण्याचे ठरविलेले दिसते!! रजनीकांतसारखा ऑल राऊंडर सुपरमॅन नायक बनविण्याच्या या कार्यास शुभेच्छा द्याव्यात का? तसेच लेखक व अभ्यास मंडळाची अशी भ्रामक समजूत झालेली दिसते की, यालाच 'ज्ञानरचनावाद' असे म्हणतात! इयत्ता तिसरी, चौथी, पाचवीच्या अशा 'परिसर अभ्यास' या विषयांच्या पाठ्यपुस्तकांतून कोणता संदेश जातो? तर भाराभर ज्ञान मुलांच्या डोक्यात कोंबावे व त्यांना एकदम सर्वज्ञ करावे! मुले स्वतःहोऊन ज्ञान वाढवीत जातील, अशी रचना या पाठ्यपुस्तकांतून आढळत नाही. फक्त सूचना असतात. या सर्व गोष्टींवर महाराष्ट्रातील संबंधित लोकांनी व तज्ज्ञांनी विचार करावयास नको का?

३) मागे-पुढे जोडणी : ज्याला इंग्रजीत sequential teaching म्हणतात, त्या संकल्पनेची चर्चा येथे अभिप्रेत आहे. अगदी इयत्ता पहिलीपासून इयत्ता बारावीपर्यंतच्या अभ्यासक्रमाची रचना चढत्या भाजणीसारखी सलग व सूत्रबद्ध असावी. एखादी संकल्पना शिकल्यावरच पुढची थोडी अधिक कठीण संकल्पना पुढच्या टप्प्यात किंवा इयत्तेत असावी. याबाबत काही विषयांतील उदाहरणे देता येतील.

भूमितीत प्रमेय शिकविल्यावरच त्यावरील 'रायडर्स' किंवा रचना व उपयोजित प्रश्न विचारणे सोईचे ठरेल. बीजगणितात साधी समीकरणे प्रथम व नंतरच 'युगपत' समीकरणे व उपयोजन योग्य होईल. भूगोलामध्ये प्रथम तापमान, नंतर हवेचा दाब, नंतर त्याचा अवलंबून असणारे वारे व नंतर पर्जन्यमान याच अनुक्रमाने सदर संकल्पना शिकणे आवश्यक व सुकर असते. याबाबत खुद्द आयसीएसईच्या अभ्यासक्रमात देखील दोष राहिले आहेत.

खुद्द अभ्यासक्रम बनविणाऱ्या समितीने तो तयार करताना नेहमीच संपूर्ण तक्ता मांडावा आणि इयत्ता पहिली ते बारावीपर्यंत विविध संकल्पनांची मागे-पुढे जोडणी योग्य तऱ्हेने व शैक्षणिक दृष्टिकोनातून करावी. पण महाराष्ट्रात प्रत्यक्षात तसे होताना दिसत नाही. समितीच्या काही सदस्यांचा असा भ्रम झालेला आढळतो की, पदव्युत्तर किंवा पदवी-परीक्षेचा अभ्यासक्रम प्राथमिक शालेय स्तरावर आणल्यास शिक्षणाचा दर्जा वाढेल! उदा. - वयोगटाचा विचार न करताच समोच्चतादर्शक रेषांची संकल्पना इयत्ता पाचवीच्या परिसर अभ्यासाच्या पाठ्यपुस्तकात अंतर्भूत केली आहे! हे सर्वच बेजबाबदारपणे केलेले काम वाटते.

४) विषयाचे बदलते स्वरूप : आपल्या राज्याचा अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके यांचा घसरता दर्जा याबद्दल लिहिण्याजोगे खूप आहे. अभ्यासक्रम तयार करताना त्या-त्या विषयाचे खरे-बदलते स्वरूप व जगभर त्याची मांडणी कशी होत आहे, याबद्दल अभ्यासक्रम समितीच्या सदस्यांची अनास्था भयानक आहे! आपल्या विषयात इतर विकसित देशांतच काय, तर इतर

आंतरविद्याशाखीय
दृष्टिकोनातून
आपण आपल्या
अभ्यासक्रमांचा
विचार कधी व
कसा करणार
आहोत? प्रत्येक
विषयाचे आधुनिक
स्वरूप कसे
बदलते आहे
याबद्दल निदान
आपण विचार
करणे, त्याप्रमाणे
अभ्यासक्रम अन्
पाठ्यपुस्तकांच्या
स्वरूपात बदल
करणे- या गोष्टी
आपण कधी
अमलात
आणणार? अर्थ-
सामाजिक समस्या
व आपापल्या
विषयांचे
त्याबाबतचे
योगदान याबद्दल
आपण योग्य ती
जाणीव निर्माण
करू इच्छितो का?

राज्यांत व मंडळात काय अवस्था आहे, हे जाणून घेण्याचीदेखील सदर सदस्यांची तयारी नसते. तसे करणे त्यांना आवश्यकही वाटत नाही! त्यामुळे इतिहास-भूगोल इत्यादी विषय वर्णनात्मक आणि म्हणून केवळ पाठांतराचे विषय म्हणून हाताळले जातात. भूगोल म्हणजे राजधान्या व पिके यांची नामावली, तर इतिहास म्हणजे घटनांची सनावळी एवढीच कल्पना उराशी बाळगली जाते! सदर विषयांची शिकविण्याची पद्धत व अभ्यास तसेच प्रश्नांचे स्वरूप सारखेच- म्हणजे भाषा विषयांप्रमाणेच आढळते. 'वाचून शिकविणे' ही अध्यापनाची पद्धती वर्षानुवर्षे चालूच असते. इतिहासातही नकाशे वापरणे आवश्यक असते, हे समजण्यास महाराष्ट्रास अजून बरीच वर्षे वाट पाहावी लागणार आहे! 'भारताच्या नकाशात खालील ठिकाणी दाखवा' असा प्रश्न केवळ भूगोल या विषयासाठी न विचारता इतिहासाच्या प्रश्नपत्रिकेतही का विचारू नये? अशा ऐतिहासिक ठिकाणांचे महत्त्व हे भौगोलिक स्थान लक्षात घेता अधिक चांगले समजते, ही संकल्पना इतिहासाच्या अभ्यासक्रम समितीने लक्षात घ्यावी, असे सुचवावेसे वाटते. एवढेच नव्हे, तर भारताच्या आराखड्यात पुढील ठिकाणे योग्य ठिकाणी दाखविणे अनिवार्य करावे व त्याप्रमाणे प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप ठेवावे. उदा. - पुढील ठिकाणे लक्षात घ्या. प्लासी, पाटलीपुत्र, लोथल, पानिपत, खैबर, बऱ्हाणपूर, राक्षसतागडी, अयोध्या, दौलताबाद, तक्षशिला, कारगिल इ.

जगाच्या नकाशात काही घटकांचे स्थान महत्त्वाचे नाही काय? ती ठिकाणे नकाशात दाखविण्यास का सांगू नयेत? उदा. - न्यूयार्क, जिनेव्हा, पॅरिस, कॉन्स्टंटिनोपल, सुवेझ, पनामा, दोहा, सिंगापूर, हॉंगकाँग, नागासाकी, हिरोशिमा, रिओ, वॉर्सा, व्हर्साय, पेशावर, नाथुला, बोएदिला, बोलान, कोलंबसचा मार्ग, वास्को-डी-गामाचा मार्ग इत्यादी.

सामाजिक शास्त्रांचे एकमेकांशी असलेले नाते किंवा परस्परसंबंध स्पष्ट होण्यासाठी त्यावर आधारित नकाशे पाहणे आवश्यक नव्हे काय? याबाबत आपले 'शिक्षणतज्ज्ञ' / 'विषयतज्ज्ञ' कसा व कोणता विचार करतात? आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनातून आपण आपल्या अभ्यासक्रमांचा विचार कधी व कसा करणार आहोत? प्रत्येक विषयाचे आधुनिक स्वरूप कसे बदलते आहे याबद्दल निदान आपण विचार करणे, त्याप्रमाणे अभ्यासक्रम अन् पाठ्यपुस्तकांच्या स्वरूपात बदल करणे- या गोष्टी आपण कधी अमलात आणणार? अर्थ- सामाजिक समस्या व आपापल्या विषयांचे त्याबाबतचे योगदान याबद्दल आपण योग्य ती जाणीव निर्माण करू इच्छितो का? उदा. - भूगोलामध्ये पूर्वी आपण 'धरण कोठे बांधतात?' या प्रश्नाचे उत्तर केवळ भौतिक किंवा स्वाभाविक घटकांच्या आधारे लक्षात घेत असू. उदा. - जेथे पावसाचे प्रमाण मोठे व भरवशाचे आहे, नदी बारमाही आहे, नदीचे खोरे खोल-अरुंद आहे व पायाचा खडक कठीण आहे; अशा ठिकाणी धरण बांधावे. पण अलीकडे या प्रश्नाची अर्थ-सामाजिक व पर्यावरणीय परिणामांची दखल देखील घ्यावी लागते. जैवविविधता नष्ट होणार का? किती क्षेत्र पाण्याखाली जाणार व किती लोकांचे पुनर्वसन करावे लागेल? ते-देखील योग्य त्या ठिकाणी व योग्य त्याप्रमाणे होणार का? एकूण फायद्या-तोट्याचे गणित इत्यादी गोष्टी लक्षात घेणे दिवसेंदिवस अधिक आवश्यक बनले आहे. खरं म्हणजे, या समस्या सर्वच प्रकल्पांना लागू होतात आणि त्यांचा एकात्मिक दृष्टिकोनातून विचार करण्यासाठी

आपण विद्यार्थ्यांना प्रवृत्त केले पाहिजे. त्याप्रमाणे पाठ्यपुस्तकांचे स्वरूप असावे, हे साहजिक आहे.

५) शिक्षणपद्धतीचे स्वरूप व बदल : पाठ्यपुस्तकाचे स्वरूप हे अभ्यासक्रमाशी निगडित हवे, याबद्दल दुमत होण्याचे कारण नाही. तसेच अभ्यासक्रम हा एकूण शिक्षण पद्धतीशी जोडलेला असणेही आवश्यक आहे. शिक्षणपद्धती कोणती असावी याबद्दल मात्र काळाप्रमाणे, शासनाप्रमाणे व व्यक्तिपरत्वे भिन्न-भिन्न मते दृष्टिपथात आली आहेत.

म. गांधीजी यांच्या 'बुनियादी तालीम' पासून ते अगदी अलीकडे प्रसारित झालेली 'ज्ञानरचनावादी' शिक्षणपद्धती यामध्ये अनेकानेक शिक्षण आयोग व त्यांच्या शिफारशी होऊन गेल्या. त्या सर्वांतील समान घटक हा, विद्यार्थ्यांचे शिक्षण जीवनाभिमुखी असणे व त्यासाठी आवश्यक ते कार्यप्रवण-शिक्षणातील कौशल्य आत्मसात करणे, असाच होता. (उदा. - कार्यानुभव, एस.यू.पी. डब्ल्यू. इ.) आपल्या देशात नेमक्या याच महत्त्वाच्या समान घटकाकडेच पूर्णपणे दुर्लक्ष झाले. एवढेच नव्हे, तर एकूण शिक्षणपद्धती ही फार औपचारिक, कृत्रिम, स्मृतिप्रधान, केवळ पुस्तकी व त्यामुळे निरुपयोगी झालेली आढळून येते. सर्वच आयोगांच्या कार्यप्रधान व श्रममूल्यप्रधान तत्त्वांच्या शिफारशीकडे सर्वच शासनांनी व विशेषतः प्रशासनाने दुर्लक्ष करून आपल्या देशातील शिक्षणपद्धती ही केवळ परीक्षा-केंद्रित केली. त्यामुळे शाळा-कॉलेज म्हणजे 'बेकारांचे कारखाने' बनले आणि प्रत्येक विद्यार्थी हा परीक्षार्थी बनला! अलीकडे कौशल्यनिर्मितीबद्दल ज्या घोषणा होत आहेत, त्या तत्त्वतः योग्य असल्या तरी त्याची अंमलबजावणी कशी होते यावर त्याचे यश अवलंबून असेल. कारण, केवळ काही विद्यार्थ्यांनी कौशल्यविकास साधावयाचा व काही लोकांनी त्यापासून फटकून वागायचे आणि सध्याचीच चाकोरीबद्ध व केवळ बौद्धिक विकासाची वाट धरावयाची, अशी विषमता निर्माण होण्याचा धोका आहे. सर्वानाच समान शिक्षणपद्धती ही त्यासाठी आवश्यक आहे, हे जेवढे लवकर लक्षात येईल तेवढे बरे!

सध्याची नव्याने झालेली पाठ्यपुस्तके म्हणजे 'ज्ञानरचनावादी' दृष्टिकोनातून लिहिलेली गेली आहेत! (इयत्ता तिसरी ते पाचवीपर्यंत) पुढेही इयत्ता आठवीपर्यंत ती तशीच लिहिली जातील, असे समजते. मात्र लिहिली गेलेली पुस्तके शिक्षणाच्या प्रमुख उद्दिष्टानुसार व ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोनातून खरोखरच लिहिली गेली आहेत की नाहीत, याबद्दल शंका येते. निदान त्यादृष्टीने त्यांची पुनर्तपासणी प्रा. रमेश पानसे यांच्यासारख्या तज्ज्ञांकडून करवून घेणे आवश्यक आहे, असे मला वाटते. भाराभर उपक्रम करावयास सांगणे म्हणजे प्रत्येक विद्यार्थ्यांस ओझ्याचा हमाल करण्यासारखे आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी स्वतःहोऊन कार्यमग्न राहून स्वतःच नवनवीन ज्ञानाची रचना त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवांतून करणे आवश्यक आहे; आणि या प्रकारच्या पद्धतीत शिक्षकाने त्या उद्देशाप्रमाणे एकूण वातावरणनिर्मिती करून विद्यार्थ्यांस प्रवृत्त करणे आवश्यक आहे. या ठिकाणी तयार उत्तरे देणारी 'गाइड्स' उपयोगी ठरताच कामा नयेत. प्रश्नपद्धती, स्वाध्याय व उपक्रम अशा तऱ्हेचे हवेत की, प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी स्वतः विचार करणे अनिवार्यच ठरावे. अध्ययन-अध्यापन व मूल्यमापन या तीनही अंगांमध्ये आमूलाग्र बदल करावा लागेल आणि त्यामुळेच शिक्षकांना हे सर्व काम अधिक आव्हानाचे ठरेल. त्यासाठी त्यांच्या बी.एड.च्या अभ्यासक्रमापासूनच त्यांचे स्वतःचे अध्ययन. अध्यापन बदलावे लागेल. मूल्यमापनाच्या पद्धती सध्याप्रमाणे केवळ कागदावर बदलून चालणार नाहीत. उपयोजित प्रश्न तयार करणे सोपे नाही. त्यासाठी प्रशिक्षण व सराव

आवश्यक असतो. उपयोजित प्रश्न हा खरोखरच उपयोजनविषयक उद्दिष्टे सफल करणारा आहे की नाही, हे तपासण्याचे काम त्यातील तज्ज्ञाकडेच द्यावे. खरे म्हणजे, शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी 'उपयोजित प्रश्न' हे वयोगटाप्रमाणे क्रमबद्ध असावेत व त्यात पुनरावृत्ती असता कामा नये.

(इंग्लंडमध्ये केंब्रिज/ ऑक्सफर्डसारख्या विद्यापीठांत तर एखाद्या प्राश्निकाने पूर्वीचाच प्रश्न विचारला, तर त्याच्यावर खटला होतो)

उदाहरण : भूगोलातील दाखला द्यावयाचा झाल्यास पुढीलप्रमाणे विविध टप्प्यांतून प्रश्न विचारू शकतो -

- १) अज्ञात ठिकाणी दिवसा तुम्ही दिशा कशी ओळखाल?
 - २) अशाच दुसऱ्या अज्ञात ठिकाणी रात्रीच्या वेळी दिशा कशी ओळखाल?
 - ३) आफ्रिकेच्या दक्षिण टोकाजवळ उभे राहिल्यास रात्री तुम्ही दिशा कशी ओळखाल?
- या तिन्ही प्रश्नांवरून असे कळून येईल की, हळूहळू एकाच संकल्पनेशी संबंधित प्रश्न वयोगटानुसार काठिण्य-पातळी वाढवीत नेत कसे उपयोजित स्वरूपाचे तयार करता येतील.

६) पर्यावरणाशी सांगड - मध्यंतरी दिल्लीतील सर्वोच्च न्यायालयाने आदेश दिले की, 'पर्यावरण अभ्यास हा विषय शिक्षणाच्या सर्व अभ्यासक्रमांतून अनिवार्य विषय म्हणून अंतर्भूत करावा.' याविषयी काही मूलभूत विचार व्यक्त केले गेले.

१) विद्यापीठात कोणते विषय कोणत्या पातळीवर 'पर्यायी' की 'अनिवार्य' असावेत, हे सर्वोच्च न्यायालयाने ठरवावे का? मग विद्यापीठातील व शिक्षण मंडळातील विद्यापरिषदा व विषय समित्या यांचे अधिकार कोणते?

२) एकूण शिक्षणपद्धतीत मूलभूत विषय कोणते व कोणते विषय 'उपयोजित' म्हणून मानले जावेत? यात पर्यावरण अभ्यास हा विषय कोठे बसतो? तो कधी शिकवावा?

३) जीवशास्त्र, रसायनशास्त्र व भूगोल या विषयांमधील मूलभूत संकल्पना स्पष्ट झाल्याशिवाय एकदम पर्यावरण अभ्यासास हात कसा लावणार? कारण तो उपयोजित व आंतरशाखीय समन्वयाचा विषय असून त्याची काठिण्य पातळी वरची आहे. तरीही इयत्ता पहिलीपासून वरिसर अभ्यास व पुढे पर्यावरण अभ्यास अगदी इयत्ता तेरावीपर्यंत अनिवार्य कसा करणार?

४) हा विषय कोण व कसा शिकविणार? त्या शिक्षकांचे प्रशिक्षण कोण करणार? हल्लीच्या 'विशेषीकरणाच्या' (स्पेशलायझेशनच्या) जमान्यात तज्ज्ञ विषयशिक्षक फक्त आपापल्या विषयाचे महत्त्व वाढवीत तो शिकवितात व त्याबद्दलचे उद्बोधन करतात. एकात्मिक प्रकारचा हा विषय त्याच एकात्मिक पद्धतीने शिकवला जावा, हे अपेक्षित आहे. पण ते काम विषयतज्ज्ञाचे नाही, तर एकात्मिक दृष्टी लाभलेल्या शिक्षणतज्ज्ञाचे काम आहे. सदर विषयाचा अभ्यासक्रम तयार करतानादेखील असे स्पेशलतज्ज्ञ केवळ आपल्या पोळीवर तूप ओढून घेत. अभ्यासक्रम तयार करताना त्या पोळीची- म्हणजेच विषयाची कुतरओढ

एकूण शिक्षणपद्धती ही फार औपचारिक, कृत्रिम, स्मृतिप्रधान, केवळ पुस्तकी व त्यामुळे निरुपयोगी झालेली आढळून येते. सर्वच आयोगांच्या कार्यप्रधान व श्रममूल्यप्रधान तत्वांच्या शिफारशीकडे सर्वच शासनांनी व विशेषतः प्रशासनाने दुर्लक्ष करून आपल्या देशातील शिक्षणपद्धती ही केवळ परीक्षा-केंद्रित केली. त्यामुळे शाळा-कॉलेज म्हणजे 'बेकारांचे कारखाने' बनले आणि प्रत्येक विद्यार्थी हा परीक्षार्थी बनला!

कशी होते, ते आपण अनुभवले आहे!

५) पुष्कळदा पर्यावरणाचे जतन कसे आवश्यक आहे आणि जे आम्ही फार पूर्वी नागरिक शास्त्रात वनमहोत्सव, स्वच्छता, जलसाठ्यांचा वापर असे विषय शिकलो- तेच पुनः पुन्हा उपदेशाच्या स्वरूपात अभ्यासक्रमात भरत जाणे- असे प्रकार वाढू लागले आणि पर्यावरण अभ्यासाचा उद्देशच दूर झाला! पर्यावरणाचा जो ऱ्हास चालू आहे, त्याचे कारण त्यासंबंधाच्या नियमांची अंमलबजावणी नीट होत नाही म्हणून. त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाने या गुन्ह्यांची दखल घेण्याऐवजी पर्यावरणाच्या शिक्षणावर नको त्या पातळीवर भर देण्यास सांगितले! परिणाम काय झाला?

तर, त्यातील अद्ययावत संकल्पना म्हणजे मूलभूत विषयातच जिथे पर्यावरणविषयक संबंध जोडता येतील तिथे ते जोडून अशा संकल्पना शिकवाव्यात, असे आता ठरले. म्हणून आपल्या राज्याच्या शिक्षण मंडळाकडून पर्यावरण अभ्यास हा वेगळा विषय आता अंतर्भूत नाही. वेगळे विषय म्हणून त्याचे महत्त्व कमी झालेले दिसते! पर्यावरणाचा अभ्यास महत्त्वाचा खरा; पण तो कसा, कुठे व कोणत्या पातळीवर कोणी शिकवावा याचा साधक-बाधक विचार न करता तो एकदम शिकविण्यास सुरुवात केली गेली. मंडळाने तर हा विषय 'परीक्षेचा' नाही असे जाहीर केले आणि त्याबद्दलचा दर्जा (ग्रेड) अंतर्गत मूल्यमापन करून देण्यात यावा, असे ठरविले! या विषयाबाबत काही आर्थिक दृष्टीने सवंग हितसंबंध जोपासले गेले. शिक्षण मंडळाने हा विषय सक्तीचा म्हणून इयत्ता अकरावी व इयत्ता बारावीसाठी अनिवार्य म्हणून जाहीर केला. त्याचा अभ्यासक्रम जाहीर झाल्याबरोबर काही उपद्व्यापी प्राध्यापक एकत्र आले. त्यांना पटविण्यात काही खासगी प्रकाशकांनी पुढाकार घेतला आणि वर्षाच्या सुरुवातीसच त्यांची तथाकथित 'पाठ्यपुस्तके' (ऊर्फ नोट्स) बाजारात आली. खरं म्हणजे मंडळानेच सर्व पूर्वतयारी आधी पूर्ण करून पुस्तके बाजारात लवकर आणणे आवश्यक होते; पण तसे त्यांना बहुधा करावयाचेच नव्हते! इति- चावून-चावून चोथा झालेल्या 'पर्यावरण अभ्यासा'ची ही कथा! साठा उत्तरी संपूर्ण!

७) इतर समस्यांशी सांगड : या लेखात या आधी 'धरण कोठे बांधावे' हा मुद्दा येऊन गेला आहे. त्यात केवळ अभियांत्रिकी दृष्टिकोन महत्त्वाचा नाही; तर संबंधित अर्थ- सामाजिक प्रश्न (पुनर्वसन, कॉस्ट-बेनिफिट-रेशो इ.) आणि पर्यावरणीय प्रश्नांची कसा संबंध असतो याचा उल्लेख केला आहे. 'स्पेशलायझेशन'च्या नावाखाली बरेच विषयतज्ज्ञ एखाद्या प्रकल्पाकडे केवळ आपल्याच संकुचित दृष्टिकोनातून बघतात. त्यामुळे प्रकल्पासंबंधित समस्या निर्माण होतात. प्रत्यक्षात प्रत्येक प्रकल्पाचा विविध प्रश्नांशी कसा संबंध जोडणे आवश्यक आहे, याचा साकल्याने विचार करणे आवश्यक असते.

समजा- पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून विचार करताना असे म्हटले जाते की- ज्या ठिकाणी पाण्याचे दुर्भिक्ष आहे तिथे (उदा. मराठवाडा) उसाची लागवड करणे व साखर कारखाने काढणे अयोग्य आहे. पण याच समस्येची आपण इतर कृषी-अर्थविषयक प्रश्नांशी सांगड घातली, तर नगदी पिकांवरील शेतकऱ्यांच्या अवलंबनाचा विचारही आवश्यक वाटतो. त्यामुळे केवळ पर्यावरणीय दृष्टी उपयोगाची नाही, तर सम्यक् विचार आवश्यक असतो. त्यामुळे आपल्या इयत्ता अकरावी व बारावीच्या पाठ्यपुस्तकांतून तरी विविध समस्यांशी सांगड घातलेली दिसून आली, तरी विद्यार्थ्यांची

दृष्टी समतोल व व्यवहारी होऊ शकेल. थोडक्यात म्हणजे, प्रत्येक प्रश्नास दुसरी बाजूही असते व तीही लक्षात घ्यावी लागते; एवढं जरी समजलं, तरी आपल्या पाठ्यपुस्तकांचा व त्यासोबत शिक्षणाचा दर्जा वाढू शकेल.

८) **विकासात विषयांचे योगदान व त्यांची निवड :** देशाच्या एकूण सर्वांगीण विकासाच्या प्रक्रियेत शिक्षण हा जरी कळीचा मुद्दा असला, तरी राज्यकर्त्यांच्या यादीस त्यास गौण स्थान दिले गेल्याचे सतत जाणवते. मंत्र्यांमध्येही शिक्षण खाते घेण्यास बरीच मंडळी टाळतात! अर्थात, काहीच नाही मिळाले तर शिक्षण खातं स्वीकारतात, असा पूर्वीच्या काही शिक्षणमंत्र्यांच्या तोंडून ऐकलेला घरचा आहेर आहे. प्रत्यक्षात मात्र उत्तम शिक्षण म्हणजे उत्तम मनुष्यबळ व त्यामुळे विकासाला आवश्यक तो ढाचा तयार करण्यास मदत असे समजून शिक्षणाच्या एकूण स्वरूपाबद्दल काही थोडी मंडळी योग्य विचार करीत असतात, हेही नसे थोडे! पण व्यक्तिपरत्वे प्राधान्यक्रम बदलल्याने उत्तम शिक्षणाच्या एकूण शंभराहून अधिक व्याख्या आपण अनेक पाहुण्यांच्या भाषणांतून ऐकत असतो. समोर विद्यार्थी बिचारे ऐकून घेत आहेत. (बहुधा कडक शिस्तीमुळे!) आणि आपल्या हातात 'माइक' आहे. म्हणून जो-तो वक्ता आपापल्या मतानुसार शिक्षणाची निरनिराळी व्याख्या करतो! एवढेच नव्हे, तर त्याच्या आवडीचा विषयच कसा महत्त्वाचा आहे हे सांगून, तो शिक्षणात कसा अनिवार्य करावा ते सांगत असतो! त्यामुळे अनिवार्य विषयांची यादी वाढत जाते. योग, व्यायाम, संस्कृत, पर्यावरण, कार्यानुभव, इतिहास, मूल्यशिक्षण, इंग्रजी, मराठी अशा विषयांची याबाबत चलती असते. याशिवाय भारतीय घटना, स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, संयुक्त महाराष्ट्राचा इतिहास, मुलांचे मानसशास्त्र व कौन्सेलिंग इत्यादी विषयांचे महत्त्वही जो-तो नेता । पाहुणा तज्ज्ञ (?) आपापल्या परीने सांगत असतो!

विज्ञान, गणित, भूगोल, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, नियोजन इत्यादी अनेक विषय या प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी उपयोगी आहेत. पर्यावरण, कृषिशास्त्र इत्यादी उपयोजित विषयही महत्त्वाचे आहेत; पण सर्व विषयांचे महत्त्व सारखे नसते; ते महत्त्व त्या-त्या प्रकल्पाच्या स्वरूपावर अवलंबून असेल. म्हणून सर्व मूलभूत विषय पक्के करून त्या ज्ञानाचा उपयोग उपयोजित विषयांमध्ये कसा करावयाचा, ते विचारपूर्वक ठरवावे लागेल.

या सर्वच बाबतीत मूलभूत किंवा पायाभूत विषय कोणते व उपयोजित कोणते, याबद्दल फारशी चिकित्सा होत नाही. तसेच प्रथम मूलभूत विषय व नंतर उपयोजित विषय असा वयोगटाप्रमाणे असणारा नैसर्गिक क्रम उलट-सुलट करण्याचेही सुचविले जाते. पण त्याबद्दल चर्चा होताना दिसत नाही! काही मंडळी अजूनही (११+४) याच आकृतिबंधांच्या काळात जगतात. राज्यपुनर्रचनेनंतर एकाच राज्यात तीन-तीन वेगवेगळे पॅटर्न झाले, त्यामुळे संपूर्ण भारतभर समान आकृतिबंध (१०+२+३) आला, हे यांच्या गावीही नसते! खरे म्हणावयाचे तर, प्रत्येक मूलभूत विषयाची निदान तोंड-ओळख जुजबी प्रमाणात प्रत्येक विद्यार्थ्यांस हवी आणि तीन भाषा, सामाजिक शास्त्र, विज्ञान व गणित हे विषय अनिवार्य हवेत- ही ती Board based General Education ची संकल्पना मोडीत काढत नवनवीन विषयरचना का तयार करतात, तेच कळत नाही! प्रत्येक विषयातील अभ्यासक्रमाबद्दल व उद्दिष्टांबद्दल मतभेद असू शकतात; पण अमुक एक विषयच नको असे म्हणणे म्हणजे अराजकालाच निमंत्रण देण्यासारखे आहे. फार तर एखाद्या विषयातील अंश कमी करावा किंवा विरळ (dilute) करावा; पण तो विषयच नको, असे म्हणणे घातक आहे. गणितात फार तर प्राथमिक स्तरावर अंकगणित व भूमिती यावरच भर द्यावा; तर इंग्रजी विषयासाठी बोललेले कळणे, बोलणे (संभाषण) यावर अधिक भर द्यावा- इत्यादीप्रमाणे प्रत्येक विषयांबाबत किमान अपेक्षा निश्चित करून त्याबद्दलचा

अभ्यासक्रम उद्दिष्टानुसार निश्चित करावा. पण प्रत्यक्षात तसं न होता तज्ज्ञांची व्यक्तिनिष्ठता एवढी वाढते की 'इतिहासात छ. शिवाजीमहाराजांच्या इतिहासावर इतकी पृष्ठे पुस्तकात आलीच पाहिजेत' असा त्याचा आग्रह होतो. 'इंग्रजी विषयात कविता शिकवाव्यात का?' असा प्रश्नच कोणी उपस्थित करित नाही! इतिहासातही नकाशे आवश्यक आहेत, याबद्दल कोणीही फारसा विचार करित नाहीत. भूगोलात अॅटलासचा सतत वापर कसा करावा, ते शिकवीत नाहीत. भूमितीमध्ये कंपासपेटीतील प्रत्येक वस्तूचा- विशेषतः कर्कटकाचा- उपयोग शिकवीतच नाहीत! खुद्द 'इंग्रजी हा विषय अनिवार्य असावा का?' यावर वाद होऊ शकेल; पण परदेशी भाषा अनिवार्य व मातृभाषा ऐच्छिक असा अघोरी प्रकार फक्त आपल्याच देशात असू शकतो! एवढंच नव्हे, तर व्याकरणदृष्ट्या एक कठीण भाषा - संस्कृत हा विषय दुसऱ्या व परक्या कठीण भाषेच्या माध्यमातून शिकविणे - इंग्रजीतून- असा दुष्टपणा करणारा केवळ आपलाच देश होय! मातृभाषेत संस्कृत का शिकवू नये? आयसीएसई मंडळाच्या शाळांतून हा प्रकार चालतो, कारण त्यांचा शैक्षणिक दर्जा अत्युच्च आहे ना!!

उदा. - गम टु गो, हन टु किल् !

खरं म्हणजे, समस्येप्रमाणे प्रत्येक मूलभूत विषयाचा उपयोग कमी-अधिक प्रमाणात होत असतो. विशेषतः एखाद्या विकास प्रकल्पाचे उदाहरण घेऊन हा विषय नीट सांगता येईल. नर्मदा नदीवरील सरदार सरोवर प्रकल्प घ्या. यात केवळ अभियांत्रिकी ज्ञान उपयोगी आहे का? की त्या प्रकल्पाशी अनेक इतर विषयही संबंधित आहेत? विज्ञान, गणित, भूगोल, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, नियोजन इत्यादी अनेक विषय या प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी उपयोगी आहेत. पर्यावरण, कृषिशास्त्र इत्यादी उपयोजित विषयही महत्त्वाचे आहेत; पण सर्व विषयांचे महत्त्व सारखे नसते; ते महत्त्व त्या-त्या प्रकल्पाच्या स्वरूपावर अवलंबून असेल. म्हणून सर्व मूलभूत विषय पक्के करून त्या ज्ञानाचा उपयोग उपयोजित (applied) विषयांमध्ये कसा करावयाचा, ते विचारपूर्वक ठरवावे लागेल.

विषयनिवडीचे ज्ञान कधी द्यायचे? अगदी पहिलीपासून कसे शक्य आहे? त्याऐवजी प्रत्येक गाभाभूत विषयाची थोडी तरी तोंड-ओळख झाल्यावरच- म्हणजे इयत्ता दहावीनंतरच ऐच्छिक विषय शिक्षणक्रमात आणणे योग्य होईल. तसेच प्रत्येक विषयाचा उच्चस्तर व निम्नस्तर असे दोन भाग करून कोणताही एक घेणे म्हणजे विद्यार्थ्यांमध्ये मुद्दामहून विषमता निर्माण करणे होय. शिवाय प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांना तसा पर्याय देणे प्रत्येक शाळेस परवडणारे नसते. (पूर्वीचे हायर मॅथ्स आठवावे!) म्हणून सर्वांना एकाच स्तराचे मूलभूत विषय इयत्ता पहिली ते इयत्ता दहावीपर्यंत अनिवार्य असावेत. तसेच प्रत्येक विषयाला अनुसरून त्यातील प्रात्यक्षिक ज्ञान व उपयोजन त्या-त्या विषयातच अंतर्भूत व्हावे. कार्यप्रधानता असावी; पण वेगळा कार्यानुभव किंवा एसयूपीडब्ल्यू असे विषय नकोत. सैद्धांतिक व प्रात्यक्षिक ज्ञान यांची नैसर्गिक जुळणी हवी. त्यांच्यात काडीमोड नको. प्रत्येक विषय मातृभाषेतूनच शिकवावा आणि प्रत्येकाने अगदी जवळच्या सरकारी शाळेतच जावे. त्यासाठी सर्व शाळा सारख्या व समान दर्जाच्या हव्यात (जपानसारख्या). सध्याच्या शिक्षण- पद्धतीतून विषमता वाढीस लागते आणि त्याकडे कोणाही

प्रत्येक विद्यार्थ्याने स्वतःहोऊन कार्यमग्न राहून स्वतःच नवनवीन ज्ञानाची रचना त्याच्या स्वतःच्या अनुभवांतून करणे आवश्यक आहे; आणि या प्रकारच्या पद्धतीत शिक्षकाने त्या उद्देशाप्रमाणे एकूण वातावरणनिर्मिती करून विद्यार्थ्यांस प्रवृत्त करणे आवश्यक आहे. या ठिकाणी तयार उत्तरे देणारी 'गाइड्स' उपयोगी ठरताच कामा नयेत. प्रश्नपद्धती, स्वाध्याय व उपक्रम अशा तऱ्हेचे हवेत की, प्रत्येक विद्यार्थ्याने स्वतः विचार करणे अनिवार्यच ठरावे.

राजकीय नेत्याचे व निर्णय घेणाऱ्या व्यक्तींचे लक्षच नाही! तसेच सर्वच आकृतिबंध ८+२+२+३ हाच असावा. एवढेच नव्हे, तर (२+२ म्हणजे) इयत्ता नववी ते इयत्ता बारावीपर्यंतचे शिक्षण एकत्रच व्हावे. त्यातील इयत्ता अकरावी व बारावी इयत्ता महाविद्यालयांना जोडू नयेत.

१) विद्यार्थ्यांसाठी विषयाची उद्दिष्टे (Objectives) : अनेक विषयांचे स्वरूप वेगळे असते. त्यांची वैशिष्ट्ये वेगवेगळी असतात. ते विषय शिकण्याची-शिकविण्याची म्हणजे अध्ययन अध्यापनाची उद्दिष्टे वेगवेगळी असतात. त्यामुळे खऱ्या मूल्यमापनात- म्हणजे परीक्षेमध्ये प्रश्न विचारताना सदर उद्दिष्टे सफल झाली आहेत की नाहीत, हे तपासले जाणे आवश्यक असते. अशा प्रकारच्या प्रश्नांना उद्दिष्टानुसार प्रश्न (objective based questions) असे म्हणतात. या प्रश्नांची गळत काही जण वस्तुनिष्ठ प्रश्नांशी (objective questions) करतात; ते चूक आहे. वस्तुनिष्ठ प्रश्न या प्रश्नाचे एक व एकच उत्तर असते. ते उत्तर चूक की बरोबर एवढे तपासून त्यास शून्य किंवा पूर्ण गुण द्यावयाचे असतात.

याविरुद्ध उद्दिष्टानुसार प्रश्न काढण्यासाठी फार विचार करावा लागतो. काही प्राश्निकांच्या मनांत आधीच प्रश्न तयार असतो आणि तो तसाच्या तसा ते प्रश्नपत्रिकेत (विचार न करता) विचारतात. कधी कधी पूर्वी विचारला गेलेलाच प्रश्न पुनः पुन्हा विचारतात. अशा मंडळींना मूल्यमापनाची मूलभूत तत्त्वेच समजली नाहीत, असे म्हणावेसे वाटते. उद्दिष्ट आधी मनात आणून त्या उद्दिष्टाची तपासणी करणारा प्रश्न तयार करण्यास वेळ लागतो, विचार करावा लागतो. तज्ज्ञाकडून तो तपासून घेणे श्रेयस्कर. प्रश्न असा विचारावा की, त्यातून विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य व्हावे. उदा.- भूगोलातील एखादे उद्दिष्ट घ्यावे.

आकलन : कारणे-परिणाम यांचा संबंध जाणतो.

प्रश्न : सुती कापडाच्या गिरण्यांचे स्थानिकीकरण हवामानावरदेखील अवलंबून असते. कसे? भूगोल विषयाबद्दल (N.C.E.R.T.) या संस्थेने शालेय स्तरावर पुढील तक्त्यात दिल्याप्रमाणे उद्दिष्टे व विशिष्ट उद्दिष्टे दिली आहेत. परिशिष्ट 'अ' तो तक्ता डोळ्यांसमोर ठेवून एखाद्या पाठ्य-घटकावर विविध उद्दिष्टे लक्षात घेऊन प्रश्नांची (Bank) तयार करता येईल. त्यावरून सर्व प्रकारची उद्दिष्टे दिली आहेत. ती मनात ठेवून प्रश्न काढणे हे एक बौद्धिक, आव्हानात्मक काम आहे. सर्वसाधारण उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१) ज्ञान मिळविणे (knowledge), २) आकलन वाढविणे (Understanding), ३) उपयोजन करणे (Application) आणि ४) कौशल्ये निर्माण करणे (Skills). याशिवाय विषयांत अभिरुची वाढविणे, महत्त्व जाणणे व विधायक दृष्टिकोन बाळगणे अशी अधिकची वैशिष्ट्येही काही घटकांबाबत महत्त्वाची ठरतात. यातील तिसरे म्हणजे उपयोजन करणे- या उद्दिष्टाबाबत बऱ्याच शिक्षकांना समस्या निर्माण होतात. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे एखादा प्रश्न 'उपयोजित स्वरूपाचा' आहे असे म्हटले, तरी पुष्कळदा तो तसा नसतो. बरेच प्रश्न उद्दिष्ट क्र. (१)शी म्हणजे ज्ञान मिळविण्यासाठी संबंधित असतात. म्हणजेच, केवळ माहिती मिळविणे व ती पाठ करणे यावर आधारित प्रश्नांची रचना असते (मेमरी टेस्ट). उदा.- नील आर्मस्ट्रॉंग चंद्रावर कधी उतरला?

इत्यादी. हा प्रश्न भूगोलात विचारला गेला; पण तो ऐतिहासिक स्वरूपाचा आहे! (कधी?) तसेच त्यातून केवळ स्मृतीची परीक्षा होते.

दुसऱ्या उद्दिष्टात 'आकलन' हे थोडे वरच्या काठिण्य पातळीचे उद्दिष्ट होईल. असे प्रश्न थोडे असतात. बरेचसे प्रश्न (Memory Test) स्मृती-आधारित असल्यामुळे पाठांतरावर भर दिला जातो (घोका व ओका!). 'चंद्रावर नील आर्मस्ट्रॉंग जेव्हा उतरला, तेव्हा त्याच्या सावलीवरून तो चाट का झाला असावा?' हा प्रश्न वरच्या काठिण्य पातळीवरचा व आकलनाच्या उद्दिष्टाशी संबंधित होईल. त्याचबरोबर 'चंद्रावर माती नाही पण रेती आहे, हे खरे काय? कसे?' हा प्रश्न उपयोजित स्वरूपाचा होईल. कारण याचे उत्तर पाठ्यपुस्तकात व गार्डमध्ये कुठेही मिळणार नाही. तर मिळालेल्या भौगोलिक किंवा वैज्ञानिक ज्ञानाचा व आकलनाचा उपयोग करून या प्रश्नाचे उत्तर शोधायचे आहे. सदर प्रश्न 'अभ्यासक्रमाबाहेरचा' म्हणून टीका होईल खरी, पण ते चूक आहे. एकूण मृदानिर्मिती व रेतीनिर्मितीच्या प्रक्रिया भौगोलिक ज्ञानाच्या आधारावर आठवाव्या लागतील. तसेच मृदा निर्माण होण्यास जीवसृष्टी, पाणी, खडकांचा भुगा इत्यादी गोष्टींची आवश्यकता असते. या माहितीचा उपयोग करून त्यापैकी चंद्रावर कोणत्या वस्तू आहेत (भुगा) व कोणत्या नाहीत (सूक्ष्म जीवसृष्टी, बाष्प/जल); त्यावरून तिथे मृदा किंवा माती नसणार, पण खडक आहेत आणि त्यांचे आकुंचन-प्रसरण, उष्णतेच्या कमी-जास्त होण्याने तिथे भुगा व त्याची रेती असणार. पण वायू नाही. म्हणून नील आर्मस्ट्रॉंगचे वाळूवर/रेतीवर उमटलेले ठसे तसेच कायम असणार आहेत. प्रसिद्ध चित्रकार मकबूल फिदा हुसेन याने त्याच्या कलाकृतीतून चंद्रावर गेलेल्या पहिल्या मानवाच्या पावलांचे जे ठसे चित्तरले आहेत, ते वरळीच्या नेहरू तारांगणात ठळकपणे लावलेले आहेत. ते अवश्य पाहावेत.

१०) मूल्यमापन व उद्दिष्टानुसार प्रश्न : वर उल्लेख केल्याप्रमाणे उद्दिष्टानुसार प्रश्न व प्रश्नपत्रिका काढणे, म्हणजेच मूल्यमापन किंवा शास्त्रशुद्ध परीक्षा घेणे होय. प्रत्यक्षात काय होते, त्यासंबंधीचा कोळसा उगाळावा तेवढा थोडाच! पण खऱ्या मूल्यमापनासाठी संपूर्ण प्रश्नपत्रिकेसाठी उद्दिष्टानुसार व प्रश्नप्रकारानुसार एक तक्ता करावा लागतो. त्यास ब्ल्यू प्रिंट म्हणतात. त्याप्रमाणे योग्य त्या शास्त्रशुद्ध कसोटीसाठी मुख्यतः पहिली चार सर्वसाधारण उद्दिष्टे रकान्यात घ्यावीत; तर त्याच्या पोट-रकान्यात प्रश्नप्रकार घ्यावेत, जे खाली दिले आहेत, ते केवळ उदाहरणार्थ (नमुन्यासाठी) दिले आहेत. मुख्य म्हणजे, प्रश्नपत्रिका समतोल होण्यासाठी हे रकाने गुणविभागणी नीट भरून घ्यावेत. त्यासाठी कोणते उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कोणता घटक उपयोगी आहे, त्याचा विचार करावा लागतो. तसेच कोणत्या घटकांवर किंवा उपघटकांवर कोणत्या प्रकारचे प्रश्न योग्य होतील, त्यावरही प्राश्निकाने आधीच विचार करावा लागतो. सदर ब्ल्यू प्रिंटचा तक्ता प्रथम गुणविभागणीने भरून उभी-आडवी बेरीज १०० गुणांची व्हावी लागते. त्या तक्त्याप्रमाणे प्रश्नपत्रिका काढल्यास ती समतोल (balanced) बनते. नाही तर बऱ्याचदा प्रश्नपत्रिका एकांगी बनलेल्या आढळतात. बहुतेक प्राश्निक असा ब्ल्यू प्रिंट तयार करण्याचा टप्पा टाळतात. कारण त्यांना प्रश्नपत्रिका काढण्याचे काम कसे तरी करून उरकून टाकायचे असते. या ठिकाणी केवळ एका भौगोलिक घटकाची निगडित ब्ल्यू प्रिंट देऊन त्याप्रमाणे प्रश्न तयार करण्याचे काम प्रयोगशील शिक्षकांवर

सोडावे, असा कटाक्ष आहे. असे काम करून पाहिल्याशिवाय त्यातील आनंद कळणार नाही. या सर्व वाटणीमध्ये व्यक्तिनिष्ठता येऊ नये, म्हणून आधीपासूनच आणखी एक तक्ता आवश्यक असतो. तो म्हणजे- इयत्तेप्रमाणे ज्ञानाशी आधारित प्रश्नांचे गुण कमी होत जाणे व उपयोजनाचे इयत्तेप्रमाणे वाढवीत जाणे होय. उदा.-

इयत्ता	ज्ञान	आकलन	उपयोजन	कौशल्य
पहिली	१००	-	-	१०
दुसरी	१००	-	-	१०
तिसरी	७०	१०	-	२०
चौथी	७०	१०	-	२०
पाचवी	७०	१०	-	२०
सहावी	५०	२०	१०	२०
सातवी	५०	२०	१०	२०
आठवी	५०	२०	१०	२०
नववी	२०	४०	२०	२०
दहावी	२०	३०	३०	२०

या गुणांच्या वाटणीत लवचिकता असू शकेल; पण इयत्तेप्रमाणे व वयोगटाप्रमाणे ज्ञानावर (म्हणजेच स्मृतीवर) आधारित गुणांचे प्रमाण उत्तरोत्तर कमी होत जाणे व इतर उद्दिष्टांचे गुण वाढत जाणे, हे तत्त्व कायम राहावे. या पद्धतीमुळे सर्वसाधारणपणे १०० पैकी ३० ते ३५ गुण मुले सहज मिळवतील; पण ५० च्या पुढे गुण मिळविण्यासाठी थोडे अधिक आकलन असणे आवश्यक असेल, तर ६० च्यावर प्रत्येक गुण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाच्या उपयोजनाची तयारी जाणणारी असेल. त्यातच त्याची कसोटी असेल. सध्याप्रमाणे कुणालाही ८० ते ९९ पर्यंत गुण मिळतात, ते थांबेल व खरे 'नवनीत' वर येईल.

पाठ्यपुस्तके कशी आहेत, ती कशी असतील किंवा कशी नसावीत किंवा पाठ्यपुस्तके फक्त भाषांपुरतीच असावीत व इतर विषयांसाठी केवळ शिक्षकांसाठी खास संदर्भ पुस्तके तयार करावीत- इत्यादी विषयांवर चर्चाच फारशी होताना दिसत नाही; म्हणून हा सविस्तर लेख लिहिला. शासनाची पाठ्यपुस्तकाची अनिवार्यता लक्षात घेता, ती अधिकाधिक दर्जेदार बनविण्यासाठी जोरकस प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शिक्षणाचा दर्जा वाढेल, याची खात्री वाटते.

□□

ज्ञानरचनावादी प्रयोगाने एक तालुका बदलू पाहताना...

रचनावादी शिक्षण ही संकल्पना राबवून यशस्वी होऊ पाहणाऱ्या सातारा जिल्ह्यातील वाई तालुक्यात लेखकाने प्रत्यक्ष पाहणी केली. राबवत असलेल्या वेगवेगळ्या उपक्रमांची, प्रयोगांची माहिती करून घेतली. त्याविषयाची ओळख करून देणारा लेख.

वाई तालुक्यातल्या निकमवाडीत पोहोचलो, तेव्हा शाळेबाहेर महाराष्ट्रातून वेगवेगळ्या जिल्ह्यांतून आलेल्या गाड्या उभ्या... ही शाळा बघायला शिक्षकांची गर्दी. सध्या सातारा जिल्ह्यातील कुमठे, वाई तालुक्यात ही शाळा बघायला राज्यातून शिक्षक येताहेत.

म्हटलं तर ही इतर जिल्हा परिषदेच्या शाळेसारखीच. नेहमीच्या साध्यासुध्या खोल्यांत भरणारी. पण खरा धक्का शाळेच्या आत गेल्यावर बसला... . या शाळेत पहिलीमध्ये आलेल्या मुलांना शाळेत येऊन फक्त पाच महिने झालेले, तरी या मुलांनी 'स्वित्झर्लंड' हा शब्द लिहून दाखविला.... नंतर गणित सुरू झाले आणि '३२ अब्ज ७ कोटी १६ हजार सातशे आठ' ही संख्या पहिलीच्या विद्यार्थ्यांने वाचून दाखवली. हा अनुभव थक्क करणारा होता. गणेश लोकरे हे या वर्गाशिक्षकाचे नाव. ज्ञानरचनावादाच्या पद्धतीतून मुले किती वेगाने शिकू शकतात याचा वस्तुपाठ ठरावा, असे हे काम आहे.... गणेश लोकरेच्या

ज्ञानरचनावादी
पद्धतीने मुलांना
शिकवण्याची
पद्धती आज
महाराष्ट्रातील
जिल्हा परिषदेच्या
शेकडो शाळा
अमलात आणत
आहेत; पण संपूर्ण
तालुका या
पद्धतीने विकसित
करण्याचा हा वाई
पॅटर्न खूप
महत्त्वाचा आहे.
नव्या काळात ही
वाई पुन्हा या
अर्थाने ज्ञानपीठ
बनते आहे.
प्रयोगशील शाळा
आणि सरकारी
शाळा यांचा हा
एकत्रित प्रयोग हा
सेतु प्रयोग म्हणून
सर्वत्र व्हायला
हवा.

पेशी-पेशीत शिक्षक आहे. त्याच्या अध्यापनाच्या सीडी बनवून गावोगावी दाखवाव्यात- इतके ते अप्रतिम आहे. मोठ्या प्रमाणात बनविलेले लेखन-वाचन-गणन साहित्य आणि गणेश लोकरे यांची शिकवण्याची रचनावादी पद्धत यातून हे घडले आहे. निकमवाडी ही वाई तालुक्यातील शाळा ही शिक्षणक्षेत्राचा मानबिंदू आणि अविश्वसनीय वाटावी अशीच आहे...

तिथून निघालो कळंबे शाळेत. मुली व्हरांड्यात फरशीवर उड्या मारत होत्या. बघितलं, तर अभ्यास चाललेला... अपूर्णाक व संख्यारेषेची गणिते ही कठीण मानली जातात. मुलांची प्रत्येक शाळेत फरशीवर संख्यारेषा आखली आहे आणि मुले मधल्या सुटीत त्यावर खेळत अभ्यास करतात. यातून सहकार्यभावना वाढते. गटकार्यातून हुशार मुले मागे पडलेल्या मुलांना शिकवतात. विजय दीक्षित या गणितवेड्या शिक्षकाच्या वर्गात गेलो. सहावीच्या मुलांनी १०० अंकी संख्या वाचून दाखवली.... मुलांनी माझी मुलाखत घेतली आणि त्याधारे माझ्यावर कविताही करून दाखवली. कवी असल्याचा माझा अहंकार गळून पडला!!! फळ्यावर लिहिलेले पूर्णांकयुक्त अपूर्णांक असलेले गणित त्याच शाळेतील पहिलीच्या मुलीने सोडवून दाखविले.

एखाद्या तालुक्यात एखादी शाळा बेटासारखी आगळीवेगळी असेल, तर तिचे कौतुक होणे स्वाभाविक आहे...पण जर एकाच वेळी एकदम ८२ शाळा अशा बदलत असतील, तर मग? विश्वास नाही ना बसत? पण वाई तालुक्यात फिरताना अशा बदलणाऱ्या शाळा बघितल्या की, खूप समाधान वाटतं...

तालुक्यातील शाळांना भेटी दिल्यावर जाणवले की, फळ्यावर शिक्षक शिकवतात हे प्रमाण खूप कमी होऊन मुले गटात बसून शिकत आहेत.

‘ज्ञानरचनावाद’ हा शिक्षणप्रणालीत परवलीचा शब्द बनला आहे. ज्ञानरचनावादावर आधारित प्रयोग सर्वत्र सुरू आहेत. महाराष्ट्रातल्या काही प्रयोगशील शाळा हे प्रयोग अनेक वर्षे करत आहेत; पण त्यापासून प्रेरणा घेऊन सरकारी शाळांनी सर्व तालुक्यांत असे प्रयोग करणे खरंच कौतुकास्पद आहे. ज्ञानरचनावादी शाळांचे वैशिष्ट्य हे की, त्याला कोणतीच पद्धती नाही, साचा नाही आणि साचा नसणे, हेच त्याचे सौंदर्य आहे. शिक्षक हा केवळ मदतनीसाच्या भूमिकेत आहे. मुलांना शिकवण्याचे फक्त वातावरण शिक्षकांनी तयार करायचे आहे. शिकण्याची उत्सुकता, जिज्ञासा निर्माण करायची आहे. मुलांना त्यांच्या गतीने शिकू द्यायचे आहे. ज्ञानरचनावादाची ही मध्यवर्ती कल्पना आहे. प्रत्येक शिक्षक याप्रमाणे मुलांना शिकते करण्यासाठी वेगवेगळे उपक्रम राबवतो, हे या पद्धतीचे वेगळेपण आहे. यामुळे मुलांना लिहायला शिकवायचे उपक्रम हे शिक्षकागणिक वेगळे असतात. बेरीज-वजाबाकी शिकवायचे उपक्रम शिक्षकागणिक खूप प्रकारचे असतात.

यामुळे वाई तालुक्यात ८२ शाळांत उपक्रमांची एक वेगळीच समृद्धी जाणवते... गणित व भाषेत प्रत्येक शाळेत खूप वैविध्यता आहे... इंग्रजी विषयासाठी रोजच्या वापरातील ६०० शब्दांचा वेगवेगळ्या प्रकारे वापर केला जातो.

रचनावादात पाठ्यक्रमातून एकच संकल्पना संबोध

विविध शैक्षणिक साहित्याच्या मदतीने विविध प्रकारे अध्ययन कसे केले जाते, या

उद्देशाने बालआनंदनगरीचे आयोजन केले गेले. अभ्यासक्रमात प्रत्येक विषयाचे १० स्टॉल असे ६६ स्टॉल तयार करण्यात आले.

रचनावादी पद्धतीने अध्यापन करण्यासाठी शिक्षकांनी शैक्षणिक साहित्य मोठ्या संख्येने बनविले आहे. त्या आधारे ते मुलांना शिकवतात... मॅचिंग सेट, पॅटर्न मेकिंग गेम, अॅबॅकस, टनग्रॅम, पझल्स, सापशिडी, व्यापार, वाचनकड्डा असे साहित्य निर्माण केले आहे. खूप मोठ्या संख्येने स्वाध्याय कार्ड बनविली आहेत... रोजच्या वापरातील वस्तू घेऊनही अनेक प्रकारचे साहित्य बनविले आहे. या साहित्यामुळे स्वतः कृती करून सोडविलेले प्रश्न विद्यार्थ्यांना एका नव्या संशोधनाचा आनंद प्राप्त करून देणारे असतात.

ज्ञानरचनावादी पद्धतीने मुलांना शिकवण्याची पद्धती आज महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदेच्या शेकडो शाळा अमलात आणत आहेत; पण संपूर्ण तालुका या पद्धतीने विकसित करण्याचा हा वाई पॅटर्न खूप महत्त्वाचा आहे. नव्या काळात ही वाई पुन्हा या अर्थाने ज्ञानपीठ बनते आहे. प्रयोगशील शाळा आणि सरकारी शाळा यांचा हा एकत्रित प्रयोग हा सेतु प्रयोग म्हणून सर्वत्र व्हायला हवा.

प्रयोगशील शाळा आणि सरकारी शाळांचा समन्वय

प्रयोगशील शाळा प्रयोग करित राहतात, पण त्याचे सार्वत्रिकीकरण होत नाही. शिक्षण-क्षेत्रातील स्वयंसेवी संस्थांची प्रयोगशीलता आणि सरकारी शाळा जर एकत्र आल्या तर काय घडू शकते, याचा वाई तालुका हा वस्तुपाठ ठरावा. वाई तालुक्याचे गटशिक्षणाधिकारी श्री. एच. व्ही. जाधव यांनी वाईतील रमेश पानसे यांच्या मार्गदर्शनाखालील अरुण किलोस्कर यांच्या भारत विद्यालय या प्रयोगशील शाळेचा अभ्यास केला. प्रा. रमेश पानसे व अदिती नातू यांच्याकडून प्रेरणा घेत शिक्षकांसाठी ज्ञानरचनावादाचे मार्गदर्शन करण्यासाठी त्या दोघांच्या कार्यशाळा आयोजित केल्या. अशा एकूण २८ कार्यशाळा झाल्या. प्रयोगशील शाळेच्या व शिक्षणतज्ज्ञांच्या मदतीने सरकारी शाळांने एकत्र येऊन ज्ञानरचनावादाचे प्रयोग करणे, यामुळे या प्रयोगाचे मोल अधिक आहे. सन २०१४ च्या मे महिन्यात तालुक्यातील सर्व शिक्षकांना ९ दिवसांचे प्रशिक्षण दिले. गटसंमेलनात शिक्षकांनी या पद्धतीप्रमाणे आदर्श पाठ घेऊन दाखविले. लेखन-वाचनाची पूर्वतयारी कशी करायची, याबाबत उपक्रम ठरविण्यात आले. गटशिक्षणाधिकारी श्री. जाधव यांनी एकाच वेळी सर्व तालुकाच या पद्धतीने बदलण्याचा संकल्प केला. त्यासाठी सतत शाळाभेटी करून शिक्षकांना मार्गदर्शन केले. यातून आज किमान ८२ शाळा या लक्षणीय म्हणाव्यात अशा झाल्या आहेत. प्रयोगशीलतेच्या पायवाटेचा अशा रीतीने हायवे व्हायला हवा.

परंतु यात अनेक अडचणी येत गेल्या. तात्त्विक भूमिका जरी कळाली, तरी कार्यवाही कशी करावी ते कळत नव्हते. त्यात पुन्हा पर्यवेक्षित यंत्रणा प्रशिक्षित नव्हती. त्यातून मग इयत्तानिहाय घटक कसे घ्यावेत, यासाठी ज्ञानरचनावाद या पुस्तिकेची निर्मिती केली. प्रत्येक गटसंमेलनात मार्गदर्शन व कृती सुरू केल्या. आज वेगळे व चांगले काम करणाऱ्या शिक्षकांचे कौतुक होत नाही, अशी सार्वत्रिक तक्रार आहे. ज्ञानरचनावादाच्या आधारे उपक्रम राबविणाऱ्या

प्रत्येकी १० शिक्षकांना लॅपटॉप, टॅब आणि अण्ड्रॉइड मोबाइल कौतुक म्हणून देण्यात आले. त्यातून शिक्षकांचा उत्साह खूपच वाढला..

शिक्षक ज्ञानरचनावादाविषयी शिक्षक काय म्हणतात?

शिक्षकांना यातून काय शिकायला मिळाले, हे जेव्हा जाणून घेतले; तेव्हा ज्ञानरचनावादी पद्धतीने मुले अध्ययनास प्रवृत्त होतात, असेच अनेकांचे म्हणणे होते. शिक्षक म्हणाले की- यापूर्वी आम्ही शिकवत होतो, तरीही सर्व विद्यार्थी शिकले नाहीत; पण रचनावादी पद्धतीने अध्यापन केल्याने मुलांची शिकण्याची गती वाढली. त्यांना स्वतःहोऊन कृती करण्याची संधी मिळू शकली. प्रश्न विचारण्याची, अभिव्यक्त होण्याची संधी मिळू लागली. आता आम्ही शिकवत नाही; तर विद्यार्थ्यांनी स्वतःहोऊन शिकावे यासाठी वातावरण, संधी, प्रेरणा देण्याचे काम करतो... भाषा विषयात पाठ व प्रश्नोत्तरे यात अडकलो होतो; पण भाषा शिक्षणाचा दृष्टिकोन बदलल्याने आता मुलांच्या अभिव्यक्तीवर मी लक्ष देतो. शब्दसंग्रह वाढवितो, उपक्रमातून शिकवितो.

शिक्षकांच्या या प्रातिनिधिक प्रतिक्रियांमधून त्यांच्या ज्ञानरचनावादाच्या संकल्पना किती उत्तम रीतीने स्पष्ट झाल्या आहेत, हे लक्षात येते. हे कठीण अशासाठी असते की, शिक्षक बीएड-डीएड हे वर्तनवादी पद्धतीत शिकलेले असतात आणि त्यात मूल हा चिखलाचा गोळा असे शिकवलेले असते. त्या मानसिकतेतून बाहेर येऊन 'मूल स्वतः शिकते' या समजापर्यंत येणे खूप कठीण असते. शिक्षकांशी बोलताना हा प्रवास वेगाने होत असल्याचे लक्षात येते. (जयश्री ढगे, शोभा पवार, रामचंद्र टिके, सचिन काकडे, संतोष निकम, हेमंत खरे, शैलेश मोरे, तुकाराम पवार या शिक्षकांच्या प्रतिक्रियांमधून)

(पूर्वप्रसिद्धी - रविवार, महाराष्ट्र टाईम्स २४/१/२०१६)

रचनावाद तुमच्या घरी

शिक्षणवेध

- शासकीय पातळीवर स्वीकारलेल्या पण ग्राममंगलने यापूर्वीच अंगिकारलेल्या रचनावाद या संकल्पनेवर शिक्षणवेध २०१६ चे सर्व अंक सादर करित आहोत.

- या विषयावरील * लेख * कविता * अनुभव * उपक्रम * प्रयोग * अवांतर माहिती व इतरही साहित्य आमच्यापर्यंत आवर्जून पाठवा.

- तुमच्या प्रयोगांचा, अनुभवांचा, विचारांचा इतरही शिक्षकांना, पालकांना, संस्थाचालकांना लाभ होऊ द्या.

वैचारिक आदान-प्रदानातूनच

शैक्षणिक परिवर्तनाला चालना मिळणारे आहे.

मजकूर पाठविण्यासाठी,
तसेच वर्गणीदार होण्यासाठी

गांधीभवन परिसर, अंधशाळेशेजारी,
कोथरूड, पुणे ४११०३८.

संवाद : ०२०२५३८६६८७,
९४२३५८०९४५

कहाणी सुहानीची...

रचनावादात शिक्षकाची भूमिका ही साहाय्यकाची म्हणजे सुलभकाची असावी लागते हे लक्षात घेऊन अनेक शिक्षक आपली भूमिका राबवताना दिसत आहेत. अनेक प्रयोग करत आहेत. त्याच्या कार्याची दखल घेणारा वैशिष्ट्यपूर्ण लेख.

मला आजही आठवतो तो दिवस. मला नव्या शाळेत तिसरा वर्ग देण्यात आला. मी पहिल्यांदाच वर्ग तिसरा शिकवणार होते. वर्गात जाताच विद्यार्थ्यांची प्रगती कशी आहे, हे बघण्याच्या दृष्टीने मी मुलांचे वाचन घ्यायला सुरुवात केली. त्यामध्ये सुहानी नावाची एक मुलगी वाचायला उभी होताच मुले मला सांगू लागली, “मॅडम, हिला वाचता येत नाही-” असे म्हणताच ती सर्वांकडे रागाने बघू लागली आणि काहीही न वाचताच खाली बसली. खूप समजावले, पण ती वाचायला तयार नव्हती. मी तिला रागावले नाही. काहीही प्रतिक्रिया दिली नाही.

या दिवशी मी वर्गात गेल्यानंतर मुलांमध्ये खाली जाऊन बसले. मुले माझ्याकडे आश्चर्याने बघू लागली. “मॅडम, खुर्ची आंतोन”- असे म्हणत पळापळ करू लागली. मी त्यांना बसायला सांगितले. मुले माझ्या भोवती गोल करून बसली होती. मी सुहानीला म्हटले “सुहानी, इकडे ये. माझ्याजवळ येऊन बस.” असे म्हणताच ती माझ्याकडे खूप रागाने बघू लागली, जवळ यायचे तर दूरच राहिले. त्यावर मुले मला सांगू लागली, “मॅडम, तुम्ही तिले मारणार म्हणून थे घाबरत आहे.” मी पुन्हा सुहानीला बोलवले आणि आवर्जून

सांगितले की, मी तिला मारणार नाही. तरी ती जवळ येईच ना. तिची बाजूची मैत्रीण तिला धक्का देऊन म्हणाली, “जा की ग, मॅडम नाई मारत.” त्यावर ती तिला म्हणते कशी- “नवीन-नवीन रायली त नाई मारत... जुनी झाली त मस्त मारते. तुले का माईत हाय?” मला तिच्या या प्रतिक्रियेवर काय बोलावे, कळेच ना....

शेवटी मीच तिच्याकडे गेले आणि तिच्याशी गप्पा मारायला सुरुवात केली. थोड्या वेळातच सुहानीची माझ्याशी गट्टी जमली. मी मनातल्या मनात म्हटले, आता जमलं! मी तिला हळूच एका वर्तुळात एक मुळाक्षर फरशीवर काढून दिले व विचारले, “हे काय आहे?” तिने लगेच उत्तर दिले- ‘क’. मग ‘क’पासून येणारे शब्द तिला सांगायला लावले. तिने आपल्या अनुभवविश्वातील खूप शब्द सांगितले. ते शब्द मी फरशीवर लिहिले. त्यानंतर तेच शब्द तिला मी वाचायला सांगितले. तिने सर्व शब्द सहजपणे वाचले, कारण ते सारे शब्द तिने स्वतः सांगितले होते. त्यामुळे तिला वाचता आले. मी तिला शाबासकी देऊन म्हटले, “अरे, तुला तर सारेच वाचता येते!” ती खूश झाली आणि म्हणाली, “मंग पाहा ना जी मॅडम, हे पोर माले वाचताच येत नाही म्हनते.” ती सर्व मुलांना आनंदात सांगू लागली, “मला बी वाचता येते काई.” खरं तर ती शब्द वाचत नव्हती, तर शब्दचित्र वाचत होती. ही तिची सुरुवात होती. तिच्यात आत्मविश्वास निर्माण होणे गरजेचे होते. त्यासाठी असा प्रयत्न काही दिवस सुरू होता.

सुहानीला वर्गात बसणे फार आवडत नसे. खरे तर ती खूप मूडी होती. तिला तिच्या मूडनुसार घ्यावे लागत असे. त्यामुळे तिला वाटेल तेव्हाच तिला शिकवण्याचे मी ठरविले. एकदा अंक-ओळख होण्यासाठी मी तिला झाडाची पाने आणायला सांगितली. तिने बरोबर १० पाने मोजून आणली. तिला लेखन करता यावे, म्हणून मी तिला पटांगणातील मातीमध्ये अंक लिहिण्याचा सराव घेत होते. मी तेथील माती आपल्या हाताने सरकावत असताना सुहानी मला म्हणाली, “मॅडम, तुमी नका करू न जी- तुमचे हात खराब होतीन न! थांबा, मी पानी घेवून येतो.” माझ्या डोळ्यांत पाणी आले. केवळ माझे हात खराब होऊ नयेत, म्हणून ती माझी इतकी काळजी घेत होती. परंतु तिचे आयुष्य खराब होऊ नये, म्हणून मी किती काळजी घेते आहे ? त्या विचाराने मी अस्वस्थ झाले. माझ्यातील शिक्षक मला हिणवू लागला. ते छोटंसं लेकरू माझ्या काळजीपोटी अस्वस्थ होते आणि मी..... सुहानी आनंदात मातीत अंक गिरवू लागली. हे करत असताना तिने वर्गातील मेघाला जोराने आवाज दिला, “ये मेघे ५ इकडं ये, मी तुले शिकवतो- १, ५, ७, ८, १० कसे लिवतेत!” तिचा हा आत्मविश्वास बघून मी चकित झाले. तिला जणू सोनेच गवसले की काय, अशा प्रकारचा आविर्भाव तिच्या चेहऱ्यावर होता. तिला शिकणे आवडू लागले होते. यानंतर तिला शिकण्यापासून प्रत्यक्ष परमेश्वरसुद्धा परावृत्त करू शकणार नाही, यावर माझा ठाम विश्वास बसला. आता सुहानी दोन अक्षरी शब्द वाचू लागली आहे. दोन अंकी संख्येची बेरीज करते. तिची प्रगतीकडे वाटचाल हळूहळू सुरू आहे.

सुहानीसारखे किती तरी विद्यार्थी आपल्या वर्गात असतील; पण आपण त्यांना मंद आहेत, असं म्हणून सोडून देतो. खरं तर मला असे वाटते- ते मंद नाहीत, तर आपली त्यांना

केवळ माझे हात खराब होऊ नयेत, म्हणून ती माझी इतकी काळजी घेत होती. परंतु तिचे आयुष्य खराब होऊ नये, म्हणून मी किती काळजी घेते आहे ? त्या विचाराने मी अस्वस्थ झाले. माझ्यातील शिक्षक मला हिणवू लागला. ते छोटंसं लेकरू माझ्या काळजीपोटी अस्वस्थ होते आणि मी.....

समजून घेण्याची गती मंद आहे. प्रत्येक मुलात उपजत क्षमता असतेच. ती क्षमता आपल्याला ओळखता आली पाहिजे. त्यासाठी मूल समजून घेणे आवश्यक आहे. मुले कुठेच कमी पडत नसतात, तर आपण स्वतः व आपली शिक्षणव्यवस्था काही अंशी कमी पडत आहे.

मला वाटते- प्रत्येक शिक्षक शाळेतील प्रत्येक मुलाला ते आपले मूल आहे, असे समजून-उमजून वागला; तर सर्व प्रश्न आपोआप सुटतील. ज्याप्रमाणे आपण आपल्या मुलाच्या प्रत्येक कृतीला सहज स्वीकारतो, त्याला समजून घेतो, त्याची चूकसुद्धा हसत स्वीकारून ती कशी सुधारता येईल याकडे लक्ष देतो. त्यासाठी वाटेल तसा आटापिटा करतो- त्याला तळहातावरील फोडासारखे जपतो. अगदी तसेच- वर्गातील प्रत्येक मुलाची काळजी घेणे, त्याच्या भावना जपणे हे शिक्षक म्हणून आपले प्रथम कर्तव्य आहे, असे मला वाटते. एकदा मुलांवर आपले प्रेम जडले, तर सर्व मार्ग सहज खुलत जातात. मुलेही आपल्यावर प्रेम करू लागतात, आपली काळजी घेतात. प्रेम दिले तर प्रेम मिळते, काळजी घेतली की मुलेसुद्धा आपली काळजी घेतात.

सुहानीच्या संदर्भातसुद्धा तेच दिसून येते. जेव्हा तिला प्रेमाने जवळ केले, तेव्हा तिची प्रगती खूप गतीने होत असल्याचे दिसले. एकदा तर ती मला गप्पा मारताना म्हणाली, “दुसऱ्या वर्गात मला मीना मैडम काई खूप लाडू करे न. मी समजले”- तिच्या अप्रगत नावाच्या रोगावर प्रेम हे औषध काम करू शकते. सोबत रचनावाद, BL या सारखी औषधे द्यावी लागतीलच. परंतु सुरुवात मात्र प्रेम नावाच्या गोळीने करावी लागणार. प्रेमाकडून तिचा श्रमाकडचा प्रवास आता सुरू झालाय. तिचा हा प्रवास निरंतर चालणारा आहे. सुहानीने शिक्षक म्हणून मला अधिक समृद्ध केले, असे मला आवर्जून सांगावेसे वाटते. म्हणून पंढरीच्या वारीपेक्षा असते प्रेमाची जादू न्यारी...!

□□

इयत्ता दुसरीतील मुलगी स्वतःच्या पद्धतीने सोडवते वजाबाकी

मुलांना संधी दिल्यास स्वतःच्या पद्धतीने उदाहरण सोडविण्याचा ती प्रयत्न करतात. इयत्ता पहिलीतून दुसरीत नुकतीच आलेली पौर्णिमा पवार ही मुलगी. हातच्याची वजाबाकी कशी करायची, हे तिला अजिबात माहिती नव्हते. पण गणितातील तिची प्रगती लक्षात आली आणि सहजच एक उदाहरण सोडविण्यास दिले.

४२ - २९ हे उदाहरण दिले. २९ च्या पुढे ४२ येईपर्यंत मोजले की उत्तर मिळेल, हे तिला माहीत असूनही तिने त्या पद्धतीचा वापर केला नाही; कारण २९ च्या पुढे ४२ येईपर्यंत मोजण्यासाठी खूप वेळ जातो, हे तिच्या लक्षात आले होते. तिने ४२ मधून १० बाजूला काढले, म्हणजे राहिले ३२. आता ३२ मधून २९ काढणे तिला सोईचे झाले. ३०, ३१, ३२ याप्रमाणे पुढे मोजून तिने ३ उरले, हे सांगितले. आधीचे बाजूला काढलेले १०, त्यामध्ये हे ३ मिळवून उत्तर सांगितले- १३.

मी विचार केला, थोड्या मोठ्या संख्या देऊन पाहू. ५२ - २८ हे उदाहरण सोडविण्यास दिले. ५२ म्हणजे ५ दशक २ एकक. (१ दशकासाठी १० काड्यांचा बांधलेला गड्डा हे प्रतीक त्यासाठी तिने वापरले) ५२ हे तिने प्रतीकाच्या रूपात मांडून घेतले. (⊖ ⊖ ⊖ ⊖ ⊖ ||) २८ ला ३० जवळ म्हणून तिने तीन दशक गड्ड्यांचाच विचार केला. ३० मधून २८ वजा केले, उरले २ एकक. हे उरलेले २ एकक त्याचप्रमाणे ५ गड्ड्यांपैकी उरलेले २ गड्डे व २ एकक, (⊖ ⊖ ⊖ ⊖ ⊖ ||) मिळून झाले २४ याप्रमाणे तिने उत्तर सांगितले-२४.

*(वजा करावयाच्या संख्येची जवळची दशकसंख्या कोणती, हा विचार ती अगोदर करते. उदाहरण सोडविताना वरच्या बाजूला हातचे लिहिणे, घेणे या पद्धतीचा ती वापर करत नाही.)

हातच्याची वजाबाकी

इयत्ता तिसरीची मुले विचारपूर्वक, कृतीद्वारा करतात हातच्याची वजाबाकी. त्यासाठी मुलांना संधी तर दिली आहेच, शिवाय त्यांच्यापुढे काही समस्याही टाकल्या आहेत.

यासाठी सुरुवातीला काही कृती करावयास दिल्या.

कृती : १० सुट्या काड्यांचा १ दशकाचा गड्डा बांधा किंवा १० रुपयांची नोट सुटी करून १ रु.ची नाणी आणा. १०० काड्यांचे दशकाचे गड्डे तयार करा किंवा १०० रुपयांची नोट देऊन दुकानदाराकडून १०-

१० रुपयांच्या नोटा आणा. १०० सुटे किंवा १ शतक किंवा १० दशक यांचे मूल्य सारखे आहे, हे मुलांच्या लक्षात यावयास हवे. हा अनुभव प्रत्यक्ष कृतीतून मुलांना घेऊ देत.

३४५ १५९ हे ३४५पेक्षा लहान आहेत, पण १५९च्या पुढे ३४५पर्यंत मोजण्यासाठी खूप वेळ जाणार आहे.

- १५९ माझ्याकडे ३४५ काड्या आहेत, पण त्या कशा आहेत? मुले सांगणार आहेत- ३ शतक ४ दशक ५ एकक या रूपात आहेत. सुरुवातीला एककातून - एकक काढणे सोईचे ठरते, हे समजावून देणे गरजेचे आहे. शतकाकडून देण्यास सुरुवात केली तर काय होईल? कृती करून घेणे. ३ शतकांतून १ शतक दिला, २ शतक उरले. आता ४ दशकांतून ५ दशक देता येणार नाहीत. काय करू या? परत उरलेल्या दोन शतकांकडून १ शतक घ्यावा लागेल. पायच्या वाढतात. म्हणून शतकांकडून सुरुवात न करता एककाकडून करणे सोईचे का, हे मुलांना समजेल.

५ काड्यांमधून ९ काड्या देता येत नाहीत. किती कमी पडतात? काय करावे? यासारख्या समस्या मुलांपुढे टाकाव्यात. आपल्याकडे ४ दशक आहेत, त्यांच्यातून घेता येतील- इथपर्यंतचा विचार मुलांनी करावा. ४ दशकांतून ४ एकक घेता येतील का? किंवा दशकाचे ४ गट्टे आहेत, त्यातील १ गट्ट्यातून ४ काड्या घेता येतील का? ४ काड्या घेता येणार नाहीत; कारण उरलेल्या ६ काड्या दशकाच्या घरात ठेवता येणार नाहीत; म्हणून दशकाचा १ गट्टाच घ्यावा लागतो. इथपर्यंतचा विचार मुलांनी करावयास हवा. १ दशक एककाच्या घरात मांडले, पण त्याचे सुटे करावे लागणार. १ दशक म्हणजे १० सुटे व आधीच्या ५ काड्या मिळून एकूण १५ काड्या झाल्या. तर, दशकाच्या घरात ३ दशक राहतील.

३ ४ ५ ९ अन् किती १५ = ६; ३ दशकांतून ५ दशके देता येणार नाहीत. ३ शतकांतून १ शतक घेतला.

- १ ५ ९ १ शतकाचे १० दशक व आधीचे ३ दशक म्हणजे १३ दशक झाले. शतकांत २ शतक राहिले.

(१ शतक म्हणजेच १० दशक. शतकाचे दशक मुलांना करताच यायला हवेत.)

आता मुले विचार करू शकतील असा एक प्रश्न सुरुवातीला. आपल्याकडे ३४५

२	१३	१५
३	४	५
१	५	९
१	८	६

(३ श | ४ द | ५ एकक) या रूपात होते. आता ते (२ श | १३ द | १५ एकक) च्या रूपात आहेत. ते सारखेच आहेत का?

$$३ श + ४ द + ५ ए = ३०० + ४० + ५ = ३४५$$

$$२ श + १३ द + १५ ए = २०० + १३० + १५ = ३४५$$

इथपर्यंतचा विचार मुलांनी करावा, ही अपेक्षा.

मंगला पवार

यशस्वी पालकत्व... एक प्रयोग

खरं तर बालकांच्या
बालपणापासूनच
पालकांचा बालकांवर
विविध गोष्टींसाठी
आग्रह सुरू होतो.
'आग्रह' इथपर्यंत ठीक
असते, पण त्या
आग्रहाचे रूपांतर
अपेक्षेमध्ये व्हायला
लागले की ते ओझे
बनते- त्यांच्याच
मुलांसाठी!

दिवसेंदिवस ज्ञानाचा प्रस्फोट होत आहे. सामाजिक, शैक्षणिक, वैयक्तिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, मानसिक, भावनिक... सर्वच स्तरांवर जीवन अधिकाधिक अस्थिर, अशाश्वत जाणवत आहे. मग ही स्थैर्यता प्राप्त होण्यासाठी अनेकविध गरजांची नव्यानेच भर पडत आहे. आजचे पालकत्व व वीस वर्षांपूर्वीचे पालकत्व यामध्ये फार तफावत जाणवत आहे. याची प्रमुख कारणे म्हणजे कुटुंबपद्धतीमधील बदल, मर्यादित अपत्यसंख्या, तंत्रज्ञानातील लक्षणीय वेगवान बदल ही आहेतच. मग या २१ व्या शतकातील तंत्रज्ञानयुगामध्ये पालकांची कसोटी-कस अधिकच लागणार, हेदेखील तितकेच उघड आहे. या अनेकविध कारणांमुळेच पालकांमध्येदेखील एक स्पर्धेचं नवं युग सुरू झाले आहे. या स्पर्धेत पालकांची ध्येयं, आकांक्षा, लक्ष्यं वेगवेगळी असतात आणि त्यांचा थेट तडाखा बसतो तो त्यांच्या पाल्यांना.

खरं तर बालकांच्या बालपणापासूनच पालकांचा बालकांवर विविध गोष्टींसाठी आग्रह सुरू होतो. 'आग्रह' इथपर्यंत ठीक असते, पण त्या आग्रहाचे रूपांतर अपेक्षेमध्ये व्हायला लागले की ते ओझे बनते- त्यांच्याच मुलांसाठी! उदाहरणादाखल - शिस्तीचा आग्रह, शिष्टाचारासंबंधी आग्रह, खेळप्रावीण्यासाठी आग्रह, अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वासाठीचा आग्रह (सर्वच क्षेत्रांत चमकलेच पाहिजे), शैक्षणिक संपादनाचा आग्रह, सहशालेय

कार्यक्रमांमधील यशासाठीचा आग्रह, विविध भाषाग्रहणाचा आग्रह... अशा अनेक गोष्टींचा आग्रह... नंतर या आग्रहाचे रूपांतर अपेक्षांमध्ये होऊन... एखाद्या गोष्टीचा निखळ आनंद घेणे, ही मूळ प्रवृत्तीच पूर्णपणे दडपली जाते व उरतात फक्त अपेक्षा... अशाच एका पालकाच्या अपेक्षेचा पाल्याशी संबंधित आनंदावर होणाऱ्या परिणामाची घटना पाहू या.

पाच वर्षांचा एक मुलगा होता. त्याला अगदी लहानपणापासूनच (वयाच्या दीड/दोन वर्षांपासूनच) पाण्याचे विलक्षण वेड होते. पाण्यात मनसोक्त डुंबायचे, खेळायचे, गमती-जमती करायच्या, पाण्याचा नाद अनुभवायचा- हाच मुळी त्याचा छंद. पालकांनाही मनोमन वाटे, त्याला पोहावयास घालावे. उत्तमपट्टीचा जलतरणपटू बनवावे.

पालकांनी अंतर्मुख होऊन अनेक अंगांनी विचार करणे गरजेचे आहे. पहिला प्रश्न पालकांनी स्वतःच स्वतःला विचारावा- आपण पाल्याला पोहायला का घातले? पाल्याचा आनंद म्हणून, की पालकाची अपेक्षा म्हणून! खरं तर पालकाचा हा अतिआग्रह पालकासाठी खूप मारक ठरतोय.

माझ्या मते, २-३ महिने त्याला पाण्यात नुसते खेळू देत. डुंबु द्या त्याला, आनंद घेऊ द्या... एकदा. त्यामधील गंमत संपली की, नव्या तो दुसऱ्या नवीन गोष्टी शिकण्याचा विचार

करेल. तो हळूहळू पाण्यातील खेळ खेळता-खेळता शिकेल. इथे पालकांच्या अपेक्षा व बालकाचा आनंद विचारात घेऊन या घटनेचे विश्लेषण पुढील मुद्द्यांच्या आधारे करू या.

● पालकांचा पाल्याशी सुसंवाद व सकारात्मक आंतरक्रिया : पालकांनी बालकाशी सुसंवाद साधल्यानंतर बालकाला 'पोहणे' ही संकल्पना पुढीलप्रमाणे अभिप्रेत होती. 'पोहणे' म्हणजे (बालकानुसार) पाण्यात डुंबणे, पाणी उडवणे, पाणी कसे उडते ते पाहणे, पाण्याच्या तरंगांचे निरीक्षण करणे.

- फ्लोट लावून तरंगणे.
- पोहण्यासाठी (हात, पाय मारून) आपण मासा नव्हे.
- आपण पाण्यात राहत नसल्यामुळे आपल्याला पोहायला यायलाच हवे, असे नाही.
- कार्टून फिल्मप्रमाणे फ्लोट लावून पाण्यात एक हात ठेवून दुसरा हात पाण्याच्या वर उंचावून करामती करणे.

स्वच्छंदपणे पाण्यात खेळणे.

येथे पालकांनी प्रथम बालकाला 'पोहणे म्हणजे नेमके काय करावे' असे तुला वाटते?' असा प्रश्न विचारता क्षणीच वरील उत्तरे आली. तेव्हा पालकांना त्या बालकाची नेमकी समस्या कळली की त्याला नुसतेच डुंबायचे आहे. 'पोहायचे कशाला?' हा मूलभूत प्रश्न समजला. हे समजता क्षणीच पालकांनी बालकाला काहीही न समजावता दर आठवड्याला पुढीलप्रमाणे कृती केली.

१. प्रथम पोहण्याचे महत्त्व यावर रोज रात्री एक गोष्ट बालकाला सांगण्याचे पालकांनी ठरवले. उदाहरणार्थ- विद्वान पंडित व अशिक्षित नावाड्याची गोष्ट. तसेच श्यामच्या आईची गोष्ट, या गोष्टींद्वारे मानवाने पोहणे का महत्त्वाचे आहे, हे रोज छोट्या-छोट्या गोष्टीतून बिंबवण्यात आले आणि बालकास अभिप्रेत असलेल्या 'पोहणे' संकल्पनेस छंद देऊन पालकांनी आपले म्हणणे मांडून बालकास विचार करावयास भाग पाडले.

२. वर्तमानपत्रामधील वृत्त वाचून दाखवून पोहण्याचे महत्त्व काय आहे, हे बालकाच्या निदर्शनास आणून दिले. उदा.- 'मुरुड समुद्रकिनाऱ्यावर पोहता न आल्यामुळे दोन जणांचा मृत्यू. दोघांना वाचण्यात यश.' येथे पोहण्याने स्वतःचे तसेच दुसऱ्याचे प्राण वाचवता येतात, असा संदेश बालकापर्यंत पोहोचवला गेला आणि पोहता न आल्यामुळे प्राण गमवावे लागले, ते स्पष्ट झाले.

३. पालकांनी रोज रात्री झोपताना त्यांचे पोहण्याचे स्वानुभव कथन करावयास सुरुवात केली. गंमतशीररीत्या कथन केल्यामुळे पुढील दिवशी तरण तलावामध्ये वरील प्रयोग करण्यास बालकाला गंमत वाटत असे.

४. पालकांनी बालकाला तो 'पाण्यात रोज कोणत्या गमती करतो?' असे विचारून सकारात्मक प्रबलन देण्याचा प्रयत्न केला.

५. सर्वात महत्वाचे- पालकांनी 'व्यक्तिभेद' संकल्पना स्वतः समजून घेऊन दुसऱ्या मुलांशी तुलना करण्याचे टाळले.

६. ऑलिंपिकमधील, तसेच सिनेमामधील पोहण्याच्या विविध व्हिडिओ क्लिप्स अजाणतेपणी बालकासमोर दोन मिनिटे दर्शवल्या गेल्या.

७. प्रत्यक्ष गावी जाऊन तेथील मुले विहिरीत कशा प्रकारे उड्या मारतात, हे दाखवले गेले.

या सर्व प्रक्रियेमध्ये पाकल त्या बालकास कोठेही न रागवता त्याला समजून घेऊन नवनवीन गोष्टींशी परिचय करून बालकाची पोहणे ही संकल्पना स्पष्ट करत होते. काही कालावधी गेल्यानंतर बालक स्वतः हात-पाय मारणे या गोष्टी आनंदाने करू लागला. हात-पाय मारल्यानंतर आपण सहज पटकन पुढे जाऊ शकतो, हे उमगल्यावर बालकाचा पोहण्यात गंमत वाटू लागली. वरील सर्व घटनेमध्ये पालकांनी facilitator चे काम अतिशय चोखपणे केले.

□□

प्रकाशकाचे निवेदन

रजिस्ट्रेशन ऑफ न्यूज पेपर (सेंट्रल) रूल्स, १८५६, नियम (३) अनुसार ग्राममंगल शिक्षणवेध मासिकासंबंधी प्रतिवर्षी फेब्रुवारीनंतर प्रथम प्रकाशित होणाऱ्या अंकात करावयाचे निवेदन :

१) प्रकाशन स्थळ	:	मुंबई
२) नियतकाल	:	मासिक
३) मुद्रक व प्रकाशकाचे नाव	:	अजित मंडलिक
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	२२, यमुना, शास्त्री हॉल, जे. डी. मार्ग, मुंबई ७
४) मुद्रण स्थळ	:	मुंबई
५) संपादकाचे नाव	:	प्रा. रमेश पानसे
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	२०२, नॉवेल्टी क्लासिक, राज मोटर्सच्या मागे, सेनापती बापट मार्ग, पुणे ४११ ०१६.
६) मालकाचे नाव	:	ग्राममंगल
७) पत्ता	:	गांधी भवन परिसर, अंधशाळेशेजारी, कोथरूड, पुणे ४११ ०३८

मी असे जाहीर करतो की वरील निवेदन माझ्या माहितीनुसार आणि समजुतीनुसार खरे आहे.
अजित मंडलिक - मुद्रक-प्रकाशक

। कविता : फारुक एस. काज़ी ।

माफ करा मुलांनो ...

माफ करा मुलांनो,
सतत तुम्ही चुकता
असं म्हणत म्हणत
मी खूप अन्याय केलाय तुमच्यावर...
'गाढव आहात', 'दगड आहात'
'बेअक्कल आहात'-
अशी कितीतरी विशेषणं
'खास तुमच्यासाठी' वापरली...
मात्र हे करताना मी
स्वतःचा पराजय लपवत होतो.
सतत दूषणं देऊन,
तुमचं फुलणं खुडत होतो...
आजही माझ्या हातून तेच पाप घडतंय...
कुठेतरी काही तरी खासच बिघडतंय!
तुमची माफी मागणं,
आमच्या 'मोठेपणात' बसत नाही...

पण,
तुमच्यासाठी तरी मला हे करायलाच
हवं !
स्वतःला जागं करायलाच हवं.
माझ्यातला हरवलेला 'कोबायाशी'
तुमच्यातल्या 'तोतोचान'च्या
डोळ्यांनी शोधायलाच हवा.
मला मदत करून,
मला माफ कराल ना?
सांगा मुलांनो, माझ्या चुकांना माफी
द्याल ना?
हा 'कोबायाशी' तुमच्या उत्तराची
वाट पाहत राहील...

□□

दसराचं ओझं

दसराचे ओझं या विषयावर अनेकदा चर्चितचर्चा घडून आल्या; पण त्यातून कोणतेही निश्चित निर्णय हाती आले नाहीत. या प्रश्नाचे गांभीर्य स्पष्ट करणारा हा लेख...

बेंगळुरू : अलीकडे पाठीच्या दुखण्यामुळं त्रस्त झालेल्या मुलांची रुग्णालयात अधिकाधिक प्रमाणात भरती होत असल्याचं आढळून येत आहे. बालकांच्या पाठीवर असणाऱ्या दसराचं वाढतं ओझं हे त्यामागील मुख्य कारण असल्याचा आणि त्या ओझ्यामुळं बालकांच्या मेरुदंडाला (spinal cord) गंभीर दुखापती होत असल्याचा डॉक्टरांचा अभिप्राय आहे. आपल्या स्वतःच्या वजनाच्या अधिकतम केवळ दहा टक्केच ओझं बोलकं सहन करू शकतात, असं ते सांगतात. उदा. - २० कि. वजन असलेलं बालक अधिकतम २ कि. इतक्याच वजनाचं दसरा सहन करू शकेल. पण बहुतेक बालके शाळेत किमान ८ कि. वजन नेत असतात, असं अपोलो रुग्णालयाचे वैद्यकीय सल्लागार डॉ. मनोहरबाबू के. व्ही. म्हणतात.

अशामुळं लहान बालकांच्या मेरुदंडाच्या मूळ रचनेतच विकृती निर्माण होते. त्यामुळं त्यांच्या हालचालींवरही दुष्परिणाम होतात. परिणामी, वाढीच्या वयातच, त्यांचा मूळचा नैसर्गिक आकार बदलून पाठीला पोक येतं, असंही ते म्हणतात. ह्या व्याधीला कायफोसिस (Kyphosis) म्हणतात.

दसराच्या ओझ्यामुळं पाठीची दुखणी जडलेल्या बालकांची संख्या प्रतिदिन वाढत आहे. गेल्या वर्षात झालेली असली वाढ त्यांना सर्चित करीत आहे. दुखणं विकोपाला गेलेल्या,

प्रतिमास किमान सात तरी नवी मुलांची भरती आपल्याकडे होते, असं त्यांना दिसून आलं आहे. दुखणं आल्यानंतर आई-वडिलांनी नेहमीच्या डॉक्टरांचा वा बालरोगतज्ज्ञांचा सल्ला घेऊनही काही सुधारणा न झालेली ही बालके आमच्याकडे येत असतात. वाढीच्या वयात बालकांनी आपला वेळ अधिक करून खेळात घालवावा, अशी अपेक्षा असताना तर बालकांच्या शरीरातील विकृतींना कारण ठरणारी ही वेदनादायक वाढती व्याधी त्यांना अधिकच चिंतेची वाटते.

मज्जा-स्नायु-अस्थिपंजर (Neuromusculoskeletal)

सुधार केंद्राचे डॉ. दीपकशरण सांगतात, “केवळ पाठीच्या व्याधीमुळं शाळेत जाणे बंद केलेल्या १०० पेक्षा अधिक बालकांना आणि कामावर जाणं बंद केलेल्या १,००० प्रौढांना होत असलेल्या वेदनांवर आम्ही उपचार केले. अगदी दीर्घ काळ आणि कटोर-काटेकोर वैद्यकीय उपचारांना तोंड देण्याची वेळ त्यांच्यावर आली. कमी तीव्रता असलेल्या प्रकरणांची तर कित्येकदा कुठं नोंदही होत नाही. त्यामुळं त्यांची संख्या तर कळतच नाही.”

मंजुळाताईचा (नाव बदलेलं आहे) १० वर्षांचा मुलगा कम्मानन हल्ली शाळेत जाऊ लागला आहे. तो मुळात अगदी निरोगी असून आसपासच्या मित्रांबरोबर क्रिकेटमध्ये भाग घ्यायचा. ‘पण अलीकडे तो सातत्यानं पाठ दुखते, अशी कुरकूर करू लागला होता आणि त्यानं खेळणंही बंद केलं होतं,’ असं सिटी एक्सप्रेच्या प्रतिनिधींना त्या म्हणाल्या. “शाळेत त्याला प्रतिदिन १५ पुस्तकं न्यावी लागतात. त्याव्यतिरिक्त डबा आणि पाण्याची बाटली वेगळी.”

बालकांचा मेरुदंड अतिशय नाजूक असतो आणि त्याची वाढ वयाच्या १५ ते १६ व्या वर्षांपर्यंतसुद्धा पूर्ण होत नाही. त्यावर पडणारा वेडावाकडा भार आणखीही काही व्याधींना जन्म देतो. उदाहरणार्थ- पाठीच्या वरच्या वा खालच्या भागांमध्ये वेदना, मान दुखणं, थकवा, स्नायूंची दुर्बलता आणि सूज.

विशेषतः जेव्हा बालकाच्या एकाच खांद्यावर ओझं पडतं, तेव्हा एका बाजूला बाक (scoliosis) येणं संभवतं. पोर्शिआ मेडिकलचे डॉ. शिवकुमार म्हणतात, “खांद्यावरील असल्या विषम

भारामुळं असंतुलन होतं. परिणामी, मेरुदंडाला कमरेपाशी, दुंगणाच्या काहीसा वर एका बाजूला बाक येतो.”

फोर्टिस हॉस्पिटलचे डॉ. प्रकाश वेमगल हे सिटी एक्सप्रेसच्या प्रतिनिधीला म्हणतात, “११व्या वा १२व्या वर्षी बालक वयात येऊ लागतं. पण पूर्ण वयात येण्यापूर्वीचा काळ अत्यंत महत्त्वाचा असतो. अशा काळात जर त्यांना भारी ओझं न्यावं लागलं, तर त्यांची वाढही खुंटण्याचा धोका वाढतो.”

काही बालकांच्या हाडांना तडेही जाऊ शकतात, अशी धोक्याची सूचना डॉ. मनोहर देतात. “नुकतंच एक बालक माझ्या पाहण्यात आलं. बसनें शाळेत जाताना त्याच्या पाठीवर दप्तर होतं. जेव्हा बसचालकानं ब्रेक दाबून बस एकाएकी थांबवली, तेव्हा त्या बालकाच्या मणक्यांनाच तडा गेला.”

फटफटीवरून शाळेत जात असणाऱ्या कित्येक तरुणांना झालेली अशा प्रकारची नाना दुखणी आपण पाहिली असल्याचंही ते म्हणाले. खांद्यालाही अशा वेळी सूज येऊ शकते, त्यांची झीज होते आणि सातत्यानं दीर्घ काळ असं चालू राहिलं; तर पाठीचीही वेडीवाकडी झीज होऊ शकते, असं ते पुढे म्हणाले.

अशा दुखण्यांवर त्वरित उपाय केले नाहीत तर, “स्नायू आणि शारीरिक ठेवण ह्यांच्या संबंधांतील दुखणी जुनाट बनून असाध्य होऊ लागतात,” अशी धोक्याची सूचना डॉक्टर देतात. “जसजशी ही मुलं पौगंडावस्थेत प्रवेशतात, तसतशी त्यांच्यात झिजलेली- तडकलेली हाडं, मणक्यांतील चकत्यांची (disc) विकृती आणि सातत्यानं पाठीतील वेदना- अशा तऱ्हेच्या व्याधींची लक्षणां आढळू लागतात,” असं फोर्टिस हॉस्पिटलचे मज्जा-शल्यतज्ज्ञ बजावून सांगतात.

उपचार

ज्या बालकांत असल्या व्याधी उद्भवतात, त्यांना चांगले उपचार मिळणं अत्यावश्यक असतं. कधी तर शस्त्रक्रियेचीही आवश्यकता भासू शकते, असं डॉ. शिवकुमारांचं म्हणणं आहे. “फिजिओथेरेपीच्या तंत्रांनी काही प्रमाणात कमरेतील व दुंगणातील स्नायूंच्या व्याधींवर मात करता येते आणि त्यांच्यात सुधारणाही होते. जसजशा वेदना कमी होत जातात, तसतसं उपचाराचं प्रमाणही कमी करता येतं.”

विशेष सूचना : खरं तर, पुष्कळ परीक्षक नेमून एकूण एक शाळांचं आकस्मिक परीक्षण करून त्या बालकांना किती वजनाचं दप्तर आणायला भाग पडतात, याची कसून पाहणी करायला हवी आहे. माझ्या मते, हा मोठाच राष्ट्रीय प्रश्न आहे. देशातल्या भावी पिढीच्या निरोगी आयुष्याकरता त्याची नितांत आवश्यकता आहे. सरकारनं आणि शिक्षण खात्यानंही आस्थेवाईकपणानं लक्ष घालावं, अशी कळकळीची प्रार्थना आहे. नाही तरी आता मी आणखी काय करू शकतो?

□□

रचनवादी शिक्षणातील आनंददायी वातावरण

रचनवादी शिक्षणात आनंददायी वातावरणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. विशेषतः शाळा आणि तिच्या परिसराची या दृष्टीने कशी आखणी करावी याविषयीची चर्चा करणारा हा लेख...

या वर्षी महाराष्ट्र बालशिक्षण परिषदेचे वार्षिक अधिवेशन कोल्हापूरला झाले. अधिवेशनाचा मध्यवर्ती विषय होता- ज्ञानरचनाववाद. अर्थातच बीजभाषण, परिसंवाद, व्याख्याने, प्रदर्शन यातून ज्ञानरचनावदाचीच चर्चा होत होती. तीन दिवसीय अधिवेशनाच्या अखेरच्या दिवशी डॉ. रमेश पानसे यांची प्रकट मुलाखत झाली. खुमासदार, रंगतदार. सरांना प्रश्न केला गेला, 'पण ज्ञानरचनाववाद म्हणजे काय? त्याची व्यावहारिक व्याख्या काय?' पानसे सर म्हणाले, "विद्यार्थ्यांना स्वतः हातानी करून पाहत शिकणं म्हणजे रचनाववाद, हालचाल करत शिकणं म्हणजे रचनाववाद, स्वतःच शिकणं म्हणजे रचनाववाद. थोडक्यात, कृतिशील स्वयंशिक्षण म्हणजे रचनाववाद.' रचनवादी शिक्षणाचे हे साररूप सूत्र आकळायला सोपं वाटले.

मुले सतत शिकत असतात- घरीदारी, सर्वत्र. शाळा तर शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे केंद्र आहे. इथे दिवसातले सहा तास समवयीन मित्र-मैत्रिणींच्या सहवासात स्वतःच्या ज्ञानाची निर्मिती ती करणार आहेत. ही ज्ञान-ऊर्जाकेंद्रे कशी असावीत, हे पाहू.

चारही बाजूला मोकळी जागा, त्यात मध्ये ही शाळेची वास्तू स्वच्छ अंगण. अंगणात आपणच वाढवलेली झाडे, जिथे गप्पागोष्टी करताना मनाला आणि शरीराला सुखद गारवा मिळतो. या झाडांच्या फांद्यांवर पक्ष्यांसाठी पाणी पिण्याची भांडी टांगता येतात.

कधी या झाडांच्या सावली अभ्यासाचा तासही होईल. किलबिल... किलबिल. शाळेच्या त्या बाजूला खेळण्यासाठी छोटी-मोठी मैदाने, आखीव-रेखीव, तिथे लगेरी खेळा, लंगडी खेळा किंवा रस्सीखेच खेळा- काहीही खेळा. एकटे खेळा, जोडीने खेळा, सांघिक खेळ खेळा, मनमुराद खेळा. अंगणात कधी किल्ला बांधता येईल, कधी तरी शेकोटी करता येईल अशी ही जागा. शाळेत शिरताना प्रसन्न वाटणारी. एका बाजूला आपली बाग म्हणजे छोटेसे शेतच. अबोली, कोरांटी, गुलबक्षीचे रंगीत ताटवे- कमी लक्ष दिले तरी लक्ष वेधून घेणारे. इथे पावसाळ्यात भुईमूग, सोयाबीन पेरावे आणि कांदा, हरभरा लावून रब्बी पीकही घेऊन पाहावे. वाफे करणे, तण काढणे, निरीक्षणाच्या नोंदी ठेवणे- हे सारे करता येईल. स्वतः तयार केलेली बुजगावणी लावून राखणही करता येईल. असे किती तरी! ही आपली खुली प्रयोगशाळाच असेल.

ही आमची शाळा. छोटीशीच आहे. या पायऱ्यांवरून या किंवा रँपवरून या. आम्हा मुलांना रँपवरून उतरायला आवडतं. गेल्या वर्षी स्वातंत्र्यदिनाला आमच्या शाळेत सोनालीताई आल्या होत्या. त्यांची व्हीलचेअर या रँपवरून आली. तेव्हापासून आम्हाला हा रँप अधिकच आवडू लागला. इथं आम्ही चपला काढतो, तुम्हीही काढा. असाच स्वच्छ प्रकाश शाळाभर असतो. थंडीच्या दिवसांत गार वारं आलं, तर आम्ही खिडकी झाकतो. पण आम्हाला अधून-मधून खिडकीजवळ उभं राहून बाहेर बघायला आवडतं. हा पहिलीचा वर्ग, हा दुसरीचा... हा आमचा. कसे स्वच्छ आहेत वर्ग! आम्हीच रोज झाडून लखवू ठेवतो. ती एकावर एक नीट ठेवलेली बसकरं आहेत ना, ती आमची आम्ही घालून घेतो. नव्या नव्या बैठकरचना करून फरशीवर मांडी घालून अभ्यासाला बसतो. जाताना पुन्हा बसकरं जागेवर ठेवतो. हिवाळ्यात फरशी गार गार लावू लागली की ताई म्हणतात, “एकावर एक बसकरं घालून बसा.” मग एकदम उबदार वाटतं. हांSS वर्गात हे जे गोल रंगवले आहेत नं, तिथे आम्ही गटकामाला बसतो. मग वर्ग वेगळाच दिसतो. ही आमची रँक आहे. इथे आमच्या काही विषयांच्या वह्या असतात. चित्र काढताना इथूनच वही घ्यायची, परत इथेच ठेवायची. या वहीत गाणी लिहितो, तीही इथेच असते. या फळीवर ताई त्यांचे महत्त्वाचे कागद, वह्या... काय काय ठेवतात. या पेटीत आमची साधनं आहेत. आणि हे पाहिलंत का- वर्गभर आमचं काम कसं लावलंय! चित्र, लेखन, अंक, कातरकाम, चिकटकाम, शिवण, कोडी... आम्ही काहीही करू शकतो, आम्ही जसं करू तरस ताई इथे लावतात. त्यामुळे आम्ही चांगलंच करण्याचा प्रयत्न करतो. तुम्ही पुढच्या आठवड्यात पुन्हा या, तेव्हा हे सगळं बदललेलं असेल. पुन्हा नवीन, सारखं नवीन. या खाली आहेत ते आमचे मुलांचे फळे. सुट्टीत आम्ही यावर काम करत बसतो. गप्पा मारत काम करायला

आम्हाला आवडतं. ताई कितीदा म्हणतात, “तुमच्या फळ्यावर काम करा.” तरी आम्ही ताईचा मोठा फळाही वापरतो. ताई-दादा होण्यात आम्हांला मजा वाटते. आमचा वर्ग मोकळा असल्यामुळे आम्ही बैठे खेळ खेळू शकतो. कधी तरी इथेच मिळून खाऊ तयार करतो. नाटकं बसवतो, नाच करतो, बालसभा घेतो, आई-बाबांच्या सभाही इथे होतात.

आता इकडे या. हे आमचं वाचनालय. पुस्तकं इथेही वाचतो, घरीही नेतो. पुस्तक परत करताना ताई विचारतात, “कसंय पुस्तक? काय आवडलं?” जसं काही ताईनी वाचलंच नाहीये! हे आमचं अँकगार्ड. उंच मुलं याचा दिवा लावून देतात. ही अग्निशामकाची कांडी. ती कधीच वापरावी लागली नाही. हा मोठा फळा आहे नं, यावर नवं नवं लिहिलेलं असतं. आमचे आई-बाबा, कोणी पाहुणे शाळेत आले की ते वाचत उभे राहतात. आम्हीही वाचतो. कधी कळतं, कधी नाही. हां इथे आमचं कुतूहल-कोपरा आहे. जे पाहिलं की आपल्याला मित्र-मैत्रिणींना दाखवावंसं वाटतं, ते आम्ही इथे आणून ठेवतो. आमचे ताई-दादाही ठेवत असतात. कोणी काय आणलं, हे या वरच्या कागदावर लिहिलेलं असतं. आज इथे काय असेल याची उत्सुकता रोजच असते.

इकडे आमचं स्वच्छतागृह आहे. ते स्वच्छ ठेवायला आम्हीही मदत करतो. म्हणजे पाणी वगैरे टाकतोच, पण संध्याकाळी शाळा सुटते तेव्हा ताई-दादा आणि मुलं नीट स्वच्छ करून जातात. ताई म्हणतात, “आपण वापरतो; मग आपण नको का स्वच्छ ठेवायला! प्रत्येक काम करून बघितलं की ते काम करणाऱ्याच्या गरजा, अडचणी कळतात.” कधी कधी ताई वेगळ्या कामात असल्या, तर आम्हीच आठवण करून देतो- “ताई, चला स्वच्छतेला,”

तुम्हाला दाखवण्यासारखं, सांगण्यासारखं खूप आहे हो - ती आमची खेळण्यांची खोली. छोटे-मोठे चेंडू, दोरीउड्या, ती लेझिम, ही हार्मोनियम, तो कॉम्प्युटर.... आता आम्ही प्रार्थनेला जातो. काय म्हणालात- घंटा झाली नाही तरी प्रार्थनेची वेळ झाली- हे कसं कळलं?’ आमच्या शाळेत घंटा नाही, त्यामुळे टोल पडतच नाहीत. वर्गात घड्याळं असतात. त्यावरून सगळं ठरवता येतं. या पुन्हा, आम्ही शाळेत काय काय करतो ते पाहायला....

□□

वर्गणीदारांना नम्र निवेदन

कृपया पत्रव्यवहार किंवा वर्गणी खालील पत्त्यावर पाठवावी.

फ्लॉट नं. १, न्यू इरा हार्ट्स, गल्ली क्र. २०, डहाणूकर कॉलनी,
कोथरूड, पुणे - ४११०२९

Email : shikshanvedh@grammangal.org,

‘शिक्षणावर बोलू काही...’ शिक्षणव्यवस्थेची परखड मीमांसा

नंद लालजेवर यांचा ‘शिक्षणावर बोलू काही... शिक्षणावर बोलू नाही’ हा लेखसंग्रह ग्रंथाली प्रकाशनातर्फे नुकताच प्रकाशित झाला आहे. प्रस्तुत संग्रहात शिक्षणविषयक आणि शिक्षणाशी संबंधित असे ४५ पूर्वप्रकाशित लेख समाविष्ट आहेत. या लेखांच्या माध्यमातून लालजेवर यांनी समकालीन शिक्षणव्यवस्थेची सर्वांगाने परखड मीमांसा केली आहे. ‘शिक्षणाच्या पाऊलवाटेवरून’ या पहिल्याच लेखांत त्यांनी शिक्षकाच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करत असताना कवी रमेश इंगळे उत्रादकर यांच्या कवितेचा दाखला दिला आहे. ते म्हणतात, ‘इतुकेची बळ अंगी यावे फक्त । खडूतुनी रक्त पाझरावे ।’ शिक्षकाच्या हातात असलेल्या खडूतून त्यांची

विद्यार्थ्यांविषयीची आस्था, प्रेम, जिव्हाळा, ममत्व अभिव्यक्त व्हायला हवे, अशी अपेक्षा लेखकाने व्यक्त केली आहे. 'अर्थहीन शिक्षणाचा अर्थ काय?' या लेखात लेखकाने आमची शिक्षणव्यवस्था विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करण्यात कशी थिटी पडते आहे, हे सोदाहरण दाखवून दिले आहे. शैक्षणिक गुणवत्तेची त्रिसूत्री सांगताना नरेंद्र लांजेवार यांनी विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालक या एकाच नाण्याच्या तीन बाजू असल्याचे पटवून दिले आहे.

हल्ली सगळीकडे पालकवर्गात इंग्रजी आणि सेमी इंग्रजी माध्यमाचे फॅड एखाद्या साथीच्या आजारासारखे पसरत असताना आणि या प्रक्रियेत शाळाचालकांकडून पालकांचे आर्थिक शोषण होत असताना नरेंद्र लांजेवार यांनी शालेय शिक्षणात मातृभाषेचा आग्रह धरला आहे. नरेंद्र लांजेवार यांना आजचे शालेय शिक्षण म्हणजे 'मेकॉलेच्या घरचा पोकळ वारसा' वाटतो. त्यांनी आपल्या लेखनात 'स्कूल ऑफ मॅन मेकिंग'ची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. सध्या शिक्षणाच्या विस्ताराविषयी सगळेच बोलतात, परंतु दुर्दैवाने शिक्षणाच्या गुणवत्तेविषयी कोणीही बोलताना दिसत नाही. आजचा शैक्षणिक विस्तार म्हणजे शिक्षणक्षेत्राला असलेली सूज आहे, हे नरेंद्र लांजेवार यांचे विधान पटण्यासारखे आहे. माहिती व ज्ञान यात फरक करायला कुणीच तयार नाही. केवळ माहितीलाच ज्ञान समजून धन्यता मानल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारित होत नाहीत, ही खंत प्रस्तुत लेखनात जागोजागी जाणवते.

भारत सरकारने आणि महाराष्ट्र सरकारने अलीकडेच शिक्षणहक्क कायदा लागू केला आहे. या कायदानुसार ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना शिक्षण देणे हा बालकांचा मूलभूत हक्क म्हणून मान्य केला असला तरी आजही पुरोगामी महाराष्ट्रात ३५ टक्के मुलींचे बालविवाह होतात आणि या मुली शिक्षणाच्या प्रवाहाबरोबर फेकल्या जातात, हे लेखकाने आकडेवारीनिशी दाखवून दिले आहे. वास्तविक शिक्षणातून ज्ञानसंक्रमण, ज्ञानसंवर्धन आणि ज्ञाननिर्मिती व्हायला हवी. परंतु हल्ली असे होताना दिसत नाही. शिक्षकांचे पुस्तकांवर म्हणजेच अवांतर वाचनावर नितांत प्रेम असायला हवे. परंतु दुर्दैवाने नोकरी लागल्यावर शिक्षकांचे आयुष्यभर एकाच पुस्तकावर प्रेम असते, ते पुस्तक म्हणजे बँकेचे पासबुक! हे विधान कितीही कडवट असले तरी नाकारता न येण्यासारखे सत्य आहे. अशाने शिक्षण ज्ञानाधिष्ठित कसे होणार, असा रोकडा सवाल नरेंद्र लांजेवार यांनी उपस्थित केला आहे.

शिक्षणक्षेत्राविषयी विधीमंडळात सर्वंकष चर्चा व्हावी आणि आपले शिक्षण गतिमान व्हावे, यासाठी राज्य विधानपरिषदेसाठी स्वतंत्र अशा आठ शिक्षक मतदारसंघांची मुद्दाम व्यवस्था केली आहे. परंतु या मतदारसंघातून निवडून गेलेले आमदार शिक्षणाविषयी फारशी आस्था दाखवताना दिसत नाहीत, अशी खंत लेखकाने प्रस्तुत लेखसंग्रहात व्यक्त केली आहे. 'शिक्षक आमदार कुणाचे? शिक्षकांचे की संस्थाचालकांचे?' असा सडेतोल सवाल लेखकाने उपस्थित केला आहे.

शिक्षणक्षेत्राविषयी विधीमंडळात सर्वंकष चर्चा व्हावी आणि आपले शिक्षण गतिमान व्हावे, यासाठी राज्य विधानपरिषदेसाठी स्वतंत्र अशा आठ शिक्षक मतदारसंघांची मुद्दाम व्यवस्था केली आहे. परंतु या मतदारसंघातून निवडून गेलेले आमदार शिक्षणाविषयी फारशी आस्था दाखवताना दिसत नाहीत, अशी खंत लेखकाने प्रस्तुत लेखसंग्रहात व्यक्त केली आहे. 'शिक्षक आमदार

कुणाचे? शिक्षकांचे की संस्थाचालकांचे?’ असा सडेतोल सवाल लेखकाने उपस्थित केला आहे. महाराष्ट्राच्या विधीमंडळातील २८८ पैकी २८० आमदार शिक्षणसंस्थांशी संबंधित आहेत आणि ते सर्व सोयीसुविधा आपल्या ताटात वाढून घेण्यास पटाईत आहेत, हे लेखकाने सप्रमाण दाखवून दिले आहे. हे सर्व वाचत असताना ‘शिक्षणातील राजकारण आणि राजकारणातील शिक्षण’ याची प्रचिती आल्याशिवाय राहात नाही. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे टीव्ही, रेडिओच्या पुढे जाऊन आता मोबाईल नावाचे यंत्र प्रत्येकाच्या हाती आले आहे. हा मोबाईल माणसाला सातासमुद्रापलीकडच्या माणसाशी जोडतो आणि शेजारी बसलेल्या माणसापासून तोडतो, ही वस्तुस्थिती आहे. मोबाईल हाती आला; पण तो कसा वापरावा याचे ज्ञान आम्हाला आले नाही, म्हणून या संदर्भात लेखक ‘माध्यमसाक्षरतेची आवश्यकता’ प्रतिपादन करतात.

शिक्षण हक्क कायदानुसार विद्यार्थ्यांना आठवीपर्यंत नापास करायचे नाही आणि मग नववीला एकदम २५ टक्के विद्यार्थी नापास होतात. शाळेचा दहावीच्या बोर्डाचा निकाल १०० टक्के लागावा, यासाठी अनेक खटपटी-लटपटी चालतात. दहावीच्या परीक्षेत दिले जाणारे तोंडी परीक्षेचे गुण पाहिले तर बोर्डाच्या निकालातील ‘गुणवत्तेची वाढ-आभास किती आणि वास्तव किती’ याचे प्रत्यंतर येते. टक्केवारीच्या दिखाऊ आकड्यांपेक्षा विद्यार्थ्यांच्या आकलनक्षमतेचा अभ्यास व्हायला हवा, असे लेखकाला वाटते. या संदर्भात ‘असर’ या संस्थेने केलेल्या शैक्षणिक सर्वेक्षणाचा अहवाल संबंधितांच्या डोळ्यात अंजन घालणारा आहे. ‘सिस्कॉम’ या संस्थेने प्राधान्याने अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या पाच मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याचा अहवाल राज्य सरकारला दिला. तो स्वीकारून शासनाने पालकांच्या हाती त्यांच्या पाल्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेचे गॅरंटी कार्ड द्यायला हवे, असे आग्रही प्रतिपादन नरेंद्र लांजेवार करतात.

हॉवर्ड गार्डनर या शिक्षणतज्ज्ञाने बुद्धिमत्तेचे वर्गीकरण आठ विभागात केले आहे. त्यांच्यामते या आठ बुद्धिमत्तेपैकी एकतरी बुद्धिमत्ता प्रत्येकाकडे जास्त स्वरूपात असते. ती शिक्षकाला ओळखता आली तर त्यावर लक्ष केंद्रित करून त्या विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची चांगली जडण-घडण होऊ शकते. ‘परंतु हल्ली शिक्षणक्षेत्रातील’ सब घोडे बारा टक्के’ या सपाटीकरणाच्या तत्त्वामुळे व्यक्तिभेदाचा आदर होताना दिसत नाही. बुद्धिमत्तेच्या दृष्टीने विचार केल्यास आपली शिक्षणव्यवस्था सर्वसमावेशक नाही, हेच आता सिद्ध होते. सर्वांना एकच शिक्षण, एकच मूल्यमापन असणारी आपली आजची शिक्षणव्यवस्था बदलून विद्यार्थीकेंद्रित आणि व्यक्तिविशिष्ट शिक्षणाची संधी देणारी व्यवस्था तातडीने निर्माण करणे गरजेचे आहे, असे आग्रही प्रतिपादन नरेंद्र लांजेवार यांनी केले आहे. या संदर्भात त्यांनी ‘आपल्या शिक्षणव्यवस्थेची बुद्धिमत्ता कंची?’ असा प्रश्न उपस्थित केला आहे.

‘जे दिले जात नाही ते शिक्षण’, अशी शिक्षणाची खरी व्याख्या आहे. परंतु आज शिक्षक, शाळा ह्या ज्ञान विकणाऱ्या यंत्रणा आणि विद्यार्थी हा ग्राहक झाला आहे. सद्यपरिस्थितीत आचार्य विनोबा भावे यांची, ‘विद्यार्थी हा शिक्षकपरायण असावा, शिक्षक हा विद्यार्थीपरायण असावा, दोघेही ज्ञानपरायण असावेत आणि ज्ञान हे सेवापरायण असावे,’ ही अपेक्षा फलद्रूप होताना दिसत नाही. उच्च शिक्षणाच्या स्तरावर प्राध्यापक मंडळी आपला ए. पी. आय. स्कोअर वाढविण्यासाठी

जे संशोधन करतात, त्या संशोधनाच्या दर्जाबद्दल सर्वत्र कुत्सित चर्चा होताना दिसते. विद्यापीठ स्तरावरील संशोधनाला कोणताही दर्जा उरलेला नाही. हे सर्व संशोधन पाहिले असता ज्या राष्ट्रपुरुषांच्या नावाने ही विद्यापीठे चालतात त्या राष्ट्रपुरुषांचा अपमान आहे, असे लेखकाला वाटते. जगातील सर्वोत्कृष्ट पाचशे विद्यापीठांच्या गुणवत्तेच्या दृष्टीने केलेल्या क्रमवारीत भारतातील एकही विद्यापीठ नसल्याबद्दल लेखकाने तीव्र खंत व्यक्त केली आहे. पहिलीपासून आठवीपर्यंत सक्तीचे शिक्षण आले, पण पुढे काय? यापुढील सर्व मोफत शिक्षणाची हमी केंद्र सरकारने घेतलीच पाहिजे. यासाठी दुसरी लढाई लढावी लागेल, असे नरेंद्र लांजेवार यांना वाटते. तरच आपल्या समाजसुधारकांनी ज्ञानधिष्ठित, समतावादी, बलशाली भारताचे जे स्वप्न पाहिले ते खऱ्या अर्थाने पूर्ण होईल.

‘शिक्षकांचे वाचनप्रेम? प्रश्न आणि प्रश्नचिन्ह’ या लेखात लेखकाने आजच्या शिक्षकांचे वाचनप्रेम हे फेसबुक आणि व्हॉट्स अॅप पुरते मर्यादित झाले आहे, असे टोकदार निरीक्षण नोंदविले आहे. आजच्या शाळा-महाविद्यालयांतील वाचनसंस्कृती म्हणजे वाचनसंस्कृतीचे श्राद्ध घालण्यासारखी बाब आहे, असे नरेंद्र लांजेवार यांना वाटते. विद्यार्थ्यांची कोवळी मने फुलविण्यासाठी, त्यांच्या चेहऱ्यावरील आनंदाचे हसू पाहण्यासाठी, त्यांचे चौफेर व्यक्तिमत्त्व फुलविण्यासाठी वाचनानंदाची शेती ही आपल्याला फुलवावीच लागेल. त्यासाठीची सुरुवात शिक्षकांना स्वतःचे वाचन वाढवूनच करावी लागेल, असे आवाहन लेखकाने या लेखात केले आहे. शिक्षक आणि पालक विद्यार्थ्यांना खूप समजावून सांगतात, परंतु त्यांना समजून घेण्याचा प्रयत्न कुणी करत नाहीत. आपण आपली मुलं जशी आहेत तशीच जोपर्यंत स्वीकारत नाही, तोपर्यंत पाल्यांनाही आपल्या पालकांबद्दल आदर, अभिमान आणि परस्परविश्वास वाटत नाही. ‘आपण आपली पाल्ये जशी आहेत तशी स्वीकारण्याचा प्रयत्न करूया,’ असे आवाहन नरेंद्र लांजेवार यांनी जिवीच्या जिव्हाळ्याने केले आहे.

शिक्षणात ‘अच्छे दिन’ आणण्याच्या नादात आपण कर्मकांड किंवा अवैज्ञानिक तत्वांचा आधार घेणार असू, तर पुढील दहा पिढ्यांचे नुकसान करणार आहोत, असा धोक्याचा इशारा देताना नरेंद्र लांजेवार अजिबात कचरत नाहीत. शिक्षणक्षेत्रातील ‘शिक्षक’, ‘गुरू’, ‘गुरूजी’, ‘आचार्य’, ‘सर’ या आदरार्थी संबोधनांचा गैरवापर होतो आहे आणि या संबोधनांचे अवमूल्यन होते आहे, याबद्दलची तीव्र खंत या लेखनातून व्यक्त झाली आहे. खाजगी शिकवणीच्या नावाखाली आज समाजात एक वेगळी अशी ‘इंडस्ट्री’ उदयास आली आहे. खाजगी शिकवणी वर्गांचे अक्षरशः पेव फुटले आहे. यातून ज्ञान कमी आणि शोषण जास्त अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या खाजगी शिकवण्या म्हणजे अनुदानित शाळा-महाविद्यालयांवर पालकांनी व्यक्त केलेला अविश्वास होय, असे लेखकाला वाटते. म्हणून ते खाजगी शिकवणीमुक्त शिक्षणव्यवस्थेचा पुरस्कार करतात. जोपर्यंत पालक संघटित होत नाहीत, तोपर्यंत शिक्षणाच्या नावावर अशी दुकानदारी चालतच राहणार, हे कट्ट सत्यही ते नोंदवतात.

सध्या शिक्षणक्षेत्रात सुसूत्रता नाही. प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, उच्च माध्यमिक शिक्षक, नगरविकास खात्यामार्फत चालणाऱ्या नगरपालिकांच्या हद्दीतील शाळा, ग्रामविकास

खात्यामार्फत चालणाऱ्या जिल्हा परिषदेच्या शाळा, समाजकल्याण खात्यामार्फत चालणाऱ्या अपंग व मूकबधिरांच्या शाळा, आदिवासी विभागामार्फत चालणाऱ्या आश्रमशाळा, तंत्रशिक्षण खात्यामार्फत चालणाऱ्या तांत्रिक-आय.टी.आय. या सर्व शाळा आणि सर्व शिक्षण विभाग जोपर्यंत एकाच छताखाली आणून शिक्षणाकडे राष्ट्रीय कार्य म्हणून बघितले जात नाही, तोपर्यंत शिक्षणात गुणवत्ता येणे कठीण आहे, असे नरेंद्र लांजेवार यांना वाटते. हल्ली शासकीय स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या पाठीवरील दसराचे ओझे कमी करण्याविषयी वांझ चर्चा होताना दिसते. या संदर्भात नरेंद्र लांजेवार लिहितात, 'जखम पायाला आणि मलमपट्टी डोक्याला अशी अवस्था शिक्षणक्षेत्राची झाली आहे. शिक्षणाकडे व्यापार म्हणून बघणाऱ्या सरकारला मोफत शिक्षणाचेच ओझे वाटू लागल्यामुळे दसरांच्या ओझ्याचे त्यांना सोयरसुतक नाही, हेच खरे.'

आजच्या शिक्षणव्यवस्थेपासून बहुसंख्य पालकवर्ग किती अलिप्त राहतो, हे शिक्षणक्षेत्राशी संबंधित घटकांना चांगलेच ठाऊक आहे. आज शिक्षक ज्ञानदान केल्याची भूमिका वठवितात व विद्यार्थी ते ग्रहण केल्याचा अभिमान करतात. जे पालक आपल्या पाल्यांच्या शिक्षणात सक्रिय सहभाग घेतात व विद्यार्थी हजर विद्यार्थ्यांमध्ये उदून दिसतात, ही वस्तुस्थिती आहे. पण बहुसंख्य पालक खाजगी शिकवण्या आणि गाईडच्या भरवशावर आपल्या पाल्याला शिक्षणाच्या प्रवाहात सोडून देतात, ही देखील वस्तुस्थिती आहे. अशा परिस्थितीत रिफ्रेशन कोर्सच्या धर्तीवर पालकांसाठी दर महिन्यात एका रविवारी पालकांची शाळा भरविणे गरजेचे आहे, असे नरेंद्र लांजेवार यांना वाटते. हल्ली सुजाण पालकांची संख्या कमी आणि अजाण पालकांची संख्या अधिक असल्यामुळे मातृभाषेकडे दुर्लक्ष होत आहे. संस्कृतमध्ये जास्त गुण मिळतात म्हणून आपण हिंदीचा खून करतो आहोत, असे निरीक्षण नरेंद्र लांजेवार यांना वाटते. ते वस्तुस्थितीचे निदर्शक आहेत. लेखकाने समकालीन शिक्षणव्यवस्थेवर शब्दांचे आसूड ओढले आहेत.

'मुलांमधील वाढती हिंसा - एक चिंता' या लेखात नरेंद्र लांजेवार यांनी शाळकरी मुला-मुलींमध्ये डोकावणाऱ्या हिंसक प्रवृत्तीची कारणमीमांसा केली आहे. त्यासाठी संपूर्ण कुटुंबाने किमान एकवेळचे जेवण तरी एकत्रच घेतले पाहिजे, अशी अपेक्षा ते व्यक्त करतात. आठवड्यातून किमान एक दिवस टीव्हीचा उपवास करावा, असाही सल्ला ते देतात. आई-वडिलांच्या अपेक्षांची ओझी वाहता वाहता मुलांच्या स्वप्नांची कधी राखरांगोळी झाली, हे अनेकांच्या लक्षातच येत नाही. मुलांना लहानपणापासून पुस्तकांचा सहवास आणि पुस्तकांची मैत्री करून दिली, तर मुलं सुयोग्य वळणावर राहतात, असे अनुभवसिद्ध मत नरेंद्र लांजेवार यांनी नोंदविले आहे. आज सर्वच क्षेत्रात पेपरलेस सिस्टीमचा अवलंब होत असताना मुलांना आयपॅडवर ईबुक्स वाचण्यासाठी पालकांनी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. बालकांच्या आयुष्याच्या सातबाऱ्यावर मूल्यभानाचे आणि अभिरुची संपन्नतेचे नाव नोंदविण्यासाठी पालकांनी जाणीवपूर्वक कष्ट करण्याची आवश्यकता ते प्रतिपादन करतात. पालकांनी बालकांच्या करिअरबाबत पाठलाग न करता त्यांना पाठबळ द्यावे, कारण ज्या बालकांच्या पाठीशी घर उभं राहतं, अशी मुलं आयुष्यभर इतरांच्या पाठीशी उभी राहतात, असे आश्वासक विधान नरेंद्र लांजेवार सहजपणे करून जातात. यातून लेखकाचे समाजभान दिसून येते.

सर्व प्रकारची मानवी मूल्ये पायदळी तुडविणारी, पाल्यांना ग्राहक बनविणारी आजही शिक्षणव्यवस्था पदवी नामक प्रॉडक्ट विकणारी इंडस्ट्री झाली आहे. शाळा ही किती सुंदर किंवा किती चकचकीत आहे, हे महत्त्वाचे नसून शाळेतील शिक्षकांचे विद्यार्थ्यांवर किती प्रेम आहे, हे महत्त्वाचे, अशी अनुभवातून स्फुरलेली सुभाषितवजा वाक्ये या लेखनाला उंची प्रदान करतात. जो 'मा' च्या म्हणजे आईच्या स्तरावर जाऊन शिक्षण देतो तो 'मास्तर', अशी नरेंद्र लांजेवार यांनी 'मास्तर' या शब्दाची फार अर्थवाही व्याख्या केली आहे. आज 'मास्तर' ते 'सर' व्हाया 'गुरुजी' असा संबोधनाचा प्रवास केला आणि कसा झाला, हे भल्याभल्या शिक्षकांनाही कळले नाही, याबद्दल लेखक सचिंत आहेत.

प्रत्येक पाठ्यपुस्तकात 'प्रतिज्ञा' छापलेली असते, परंतु त्या प्रतिज्ञेचे मूळ लेखक कोण याचा या क्षेत्रातील अनेकांना अजूनही थांगपत्ता नाही. परंतु जिज्ञासूवृत्तीच्या नरेंद्र लांजेवार यांनी या गोष्टीचा मुळात जाऊन शोध घेतला असता त्यांच्या असे लक्षात आले की, आंध्रप्रदेशातील सुप्रसिद्ध तेलुगू साहित्यिक पेडेमरी व्यंकट सुब्बाराव यांनी १९६२ मध्ये तेलुगू भाषेत प्रथम ही 'प्रतिज्ञा' लिहिली. नंतर ही 'प्रतिज्ञा' २६ जानेवारी १९६५ पासून देशपातळीवर सर्व भाषांत राष्ट्रीय प्रतिज्ञा म्हणून लागू करण्यात आली. ही गोष्ट नरेंद्र लांजेवार यांच्या संशोधकवृत्तीची साक्ष देण्यास पुरेशी आहे.

नरेंद्र लांजेवार हे केवळ पुस्तकांच्या विश्वात रमणारे, पगाराकडे आणि घड्याळाकडे पाहून काम करणारे ग्रंथपाल नाहीत, तर त्यांना शिक्षणविषयी नितांत आस्था आहे, तळमळ आहे आणि शिक्षणक्षेत्रात आमूलाग्र परिवर्तन व्हावे, शिक्षणाला लागलेले ग्रहण सुटावे, अशी कळकळही आहे. गेली वीस वर्षे ते शिक्षणाचा विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, संस्थाचालक, शिक्षणक्षेत्रातील अधिकारी, शिक्षक आमदार, प्राध्यापक, विद्यापीठे, खाजगी शिकवण्या इ. सर्व अंगांनी साकल्याने विचार करत आहेत. संशोधकवृत्तीने अभ्यास करत आहेत. ते शिक्षणक्षेत्रातील एक जागरूक शुभचिंतक आहेत. शिक्षण हा जसा त्यांच्या चिंतेचा विषय आहे तसा तो चिंतनाचाही विषय आहे. निवृत्त शिक्षण संचालक श्री. वसंत काळपांडे यांनी प्रस्तावना लिहून या पुस्तकाची पाठराखण केली आहे, यातच सर्व काही आले. नरेंद्र लांजेवार यांनी या पुस्तकाच्या माध्यमातून शिक्षणक्षेत्राशी संबंधित सर्व घटकांना लखव आरसा दाखवला आहे. ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी या आरशात आपला चेहरा पाहावा आणि गरज वाटली तर तो चेहरा साफ करण्याचा प्रयत्न करावा. या क्षेत्राशी संबंधित सर्व घटकांनी हे पुस्तक आवश्यक वाचावे.

शिक्षणावर बोलू काही.... शिक्षणावर बोलू नाही....

लेखक : नरेंद्र लांजेवार

पाने १५०, मूल्य १६० रु.

प्रकाशक : ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई

शिक्षणक्षेत्राला देणगी : Net Neutrality

सोमवार, ता. ८ फेब्रुवारीला TRAI म्हणजेच भारत सरकारच्या दूरसंचार दर-नियंत्रण विभागाने एक क्रांतिकारक म्हणता येईल, असा निर्णय दिला. त्याद्वारे विविध कंपन्या इंटरनेटसाठी- ज्याला मोबाईल फोनवरचा Data Pack असं म्हटलं जातं, त्याकरिता- विविध स्कीम्सच्या अंतर्गत वेगवेगळ्या दराने पैसे आकारू शकणार नाहीत आणि तो मोफतसुद्धा देऊ शकणार नाहीयेत. म्हणजेच, एक महिन्याचा ३०० रु.चा रिचार्ज घ्या आणि मिळवा महिनाभर फ्री डेटा डाऊनलोड असलं आता काही ऐकायला मिळणार नाही. मुळात इंटरनेट फुकट मिळणार नाही, तसेच त्याला एकच समान दर सर्वदूर असेल- असा हा फतवा आहे. यालाच Net Neutrality असं म्हणतात. Net Neutrality हा एक शब्द झाला. अमेरिकेतून ह्याची सुरुवात झाली, network neutrality अशी.

हे सगळं भारतात कधी सुरू झालं?

अगदी नुकतंच. फेसबुकने जोरदार मोहीम उघडली, ज्यात त्यांनी सर्वांना मोफत इंटरनेट असा एक आकर्षक फंडा मांडला आणि सर्व खातेदारांना त्याच्या समर्थनार्थ मत देण्याचे आवाहन केले. अर्थात हा असा आकर्षक आणि युगप्रवर्तक वगैरे वाटणारा प्रस्ताव अनेक खातेदारांना खूपच भावला, त्यांनी समर्थन केलं. हाच डेटा फेसबुकने TRAI समोर मांडला आणि सर्वांना मोफत इंटरनेट अर्थात Free Basics ची मागणी केली- जे की फेसबुकच पुरविणार होतं. अर्थात इतर दूरसंचार कंपन्यांमार्फत, त्यांच्या समवेत. त्यात त्यांचा फायदा असा की- तिकडे अमेरिकेत घटत चाललेले फेसबुकचे खातेदार, समोर भारतातले प्रचंड खातेदार, त्यांचा big data जो त्यांना इतर अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विकता येईल. शिवाय हे Free Basic म्हणजे काय, हे फेसबुक व इतर कंपन्या- उदा. रिलायन्स ज्यांच्यासोबत त्यांनी सहकार्य-करार केला होता- तेच ठरवणार. पर्यायाने, फक्त ही बेसिक

गरज आहे की नाही?

संकेतस्थळंच मोफत राहतील, इतरांना मूल्य मोजावे लागेल- ग्राहकांना, वेगवेगळे.

झुकरबर्ग महाशयांना शेतकऱ्यांचा कळवळा (?)

अगदी ह्याच बाबीला TRAI चा आक्षेप आहे. तत्पूर्वी, प्रथम हे नमूद केल्यावर, प्रत्यक्ष मार्क झुकरबर्गनेही The Times of India मध्ये एक लेख लिहिला होता; ज्यात त्याने फेसबुकच्या Free Basics ह्या सेवेमुळे भारतात कसं परिवर्तन होईल आणि सर्व शेतकरी कुटुंबं कशी सुख-समाधानात नांदू लागतील, असं चित्र निर्माण केलेलं होतं. त्यात त्याने गणेश (खरा की काल्पनिक, देव जाणो) नामक एका महाराष्ट्रीय शेतकऱ्याचं उदाहरण घेतलं होतं- ज्यात तो ह्या बेसिक, चकट-फु(म्हणे!) सेवा वापरून वातावरणाचे अंदाज कसे मिळवतो आणि त्यामुळे त्याला पेरणी कशी ठरवता येते वगैरे म्हटलं होतं. अर्थात त्याला कापणारे-

चोपणारे लेखही पाठोपाठ आलेच. त्यात असाही सूर उमटला की- झुकरबर्गला जर इतका कळवळा असेल, तर त्याने दूरसंचार विभागाच्या Universal Service Obligation Fund मध्ये चक्र देणगीच देऊन टाकावी की! पण अर्थातच असं काही नाही. कारण फेसबुक ही एक पक्की अमेरिकन भांडवलशाही कंपनी आहे, जी इतर भारतीय कंपन्यांच्या आशीर्वादाने हे प्रकरण जनतेवर लादू पाहत होती.

‘फ्री बेसिक्स’चा परिणाम काय झाला असता?

अगदी यू ट्यूब-सुद्धा Paid सेवांमध्ये गेली असती, असं म्हणतायत. आता गुगलच्या खालोखाल वापरली जाणारी सेवा म्हणजे यू-ट्यूब. लोक असंख्य व्हिडिओ बघतात. शिक्षणक्षेत्रात तर ह्याचा वापर फार आहे. ही सेवा बेसिकमध्ये न मोडता, पेडमध्ये घेणं वगैरे... जरा अन्यायकारक वाटतं; नाही का? म्हणजे जे संदर्भ साहित्य सतत वापरलं जातं, तेसुद्धा जर ह्या सर्व पेड मीडिया पद्धतीनं वितरित व्हायला लागलं, तर मात्र चिंतेची बाब होऊन बसेल नक्की.

नाही म्हणायला... डेटासर्व्हिस- थोडक्यात फोनबरोबरच इंटरनेट कनेक्शन मोफत व त्यासोबत काही सेवा मोफत- त्यात फेसबुक येणारच होतं. अर्थात, ते तितकंसं काही वाईट दिसत नाही. आता काही सेवा म्हणजे- त्यात विकिपीडिया आहे का, गुगल alerts आहेत का, मुळात यूट्यूब नसेल (जी एक गुगलची सेवा आहे), तर गुगलच्या इतर सेवा चकटफु मिळणं अवघडच. फेसबुकच्या आश्वासनाप्रमाणे जरी मिळाल्या, तरी इतर मुद्दे उपस्थित होतातच. जसे की :-

१. कोण ठरवणार कोणासाठी काय बेसिक ते?

२. शिक्षणात संदर्भासाठी प्रचंड संकेतस्थळे वापरली जातात. ही 'फेसबुक'च्या माध्यमातून मोफत किंवा सशुल्क वापरली जाऊ लागली की, सगळं tracking होत राहणार, ते फेसबुकचे ठेवणार. मग वाचकाच्या सवयीनुसार तो पुन्हा त्या-त्या विषयांवर आला की, त्या विषयांवरचे फेसबुकचे जाहिरातदार तुम्हाला वर दिसत राहणार. ह्याला री-मार्केटिंग असं म्हटलं जातं. सध्या गुगल तेच करतंय. मोफत हे मोफत नसतंच.

३. मुद्दा क्र. २ ची पुष्टी करताना 'आम्ही ग्राहकाच्या- अर्थात इंटरनेट संकेतस्थळ वापरणाऱ्या- सवयींचा बारीक अभ्यास करून त्यांना सतत सर्वोत्कृष्ट कंटेंट देण्याचा प्रयत्न करतो' अशा सुंदर मुलाम्याखाली ह्या कंपनी सतत सर्वोत्कृष्ट जाहिरातदारांचा कंटेंट ढकलत राहतात, हे न कळण्याइतका भारतीय माणूस निर्बुद्ध नाही.

४. आपण Banner Blindness नावाची एक छान सवय लावून घेतोच, पण त्या जाहिरातदारांचे फलक दिसत राहतात. हा खरा धंदा फेसबुकला ओढायचा आहे, म्हणून हा सगळा खटाटोप. ह्यात ह्या सर्व Corporations नी- उदा. microsoft, गुगल ह्यांनी- सोईस्कर हातमिळवणी केलेली असेलही, कारण तेही ह्या free basics चे लाभार्थी ठरणार होतेच की!

५. अर्थात फेसबुक, एअरटेल, रिलायन्सनी पैसे मिळवले; तर आपल्या पोटात दुखायचं कारण नाही, कारण आत्ताही आपण जाहिरातींसकट टीव्हीवरचे कार्यक्रम पाहतोच. फक्त कमी-जास्त वापरानुसार जर का त्यांचे टेरिफ प्लॅन्स आले- जे की येण्याची दाट शक्यता आहे- तर मात्र इंटरनेट जे एका विद्यार्थ्यालाही सहज-सोपं आणि स्वस्त माध्यम आहे शिक्षणाचं, ते दुरापास्त होऊन बसेल.

६. जर का त्यांच्या free basics प्लॅनमध्ये संकेतस्थळे वाढत गेली, तरी मुद्दा क्र. ३ प्रमाणे अनावश्यक जाहिराती सतत दिसत राहण्याचा धोका राहतोच. त्याने विद्यार्थ्यांचा फोकस बिघडण्याचा मोठा धोका आहे.

७. आपल्याला पटो-न पटो, Tabs वापरून e-learning वगैरे कालौघात येणारच. त्यात तर हा स्मार्ट साथी (Tab किंवा smart mobile) विद्यार्थ्यांसोबत सतत असणार, फक्त त्याचा. म्हणजे तर त्यावर ताबा ठेवणं अशक्यच. अर्थात आत्ताही हे जरा कठीणच आहे; पण इंटरनेट सेवा free basics मधून मोफत झाली, तर आणखीच अवघड.

जग याविषयी काय म्हणतं?

हाच, असाच विषय जगात बोलला जातोय. अमेरिकेत- जिकडून आपल्याकडे हे लोण आलंय, तिकडे- काय चालू आहे, हे पाहताना लक्षात आलं की; जशी आपल्याकडे TRAI आहे, तशी त्यांच्याकडेही Federal Communications Commission (FCC) नावाची शासकीय यंत्रणा आहे. त्यांनीही असा फतवा काढला होता, त्यावर १५ दिवसांच्या आत कंपन्यांच्या गटाने वरच्या कोर्टात दावा करून स्टे आणला. आपल्याकडेही असं होऊ शकतं. कदाचित हा लेख तुमच्या हातात पडेस्तोवर असं झालेलंसुद्धा असेल! मुद्दा हा की, ही एक फक्त सुरुवात असू शकते. अर्थात, TRAI ने घेतलेल्या Net Neutrality भूमिकेबद्दल त्यांचं अभिनंदन करायलाच हवं, नाही का?

□□

ऐकायला शिकू या.....

आमच्या शाळेतला तेजस रडता-रडता हातवारे करत होता आणि ताई त्याला समजावत होती- “रडू नकोस. मी नऊ (अंक) नंतर शून्य लिहिणार नाही, नऊनंतर दहाच असतात.”

बोलता न येणारा तेजस आणि त्याचं बोलणं शब्दाशिवाय जाणणारी आमच्या शाळेतली ताई... यांचा सुंदर संवाद चालू होता. म्हणजे केवळ देहबोली वापरून, ‘मला नक्की काय हवे आहे’ हे तेजस शब्दांशिवाय सांगत होता आणि ताई त्याला छान प्रतिसाद देत होती.

बऱ्याचदा आमच्याकडे पालक मुलांना समुपदेशनासाठी घेऊन येतात; तेव्हा काही केसेसमध्ये केवळ योग्य तो संवाद साधणं, एवढाच उपाय असतो. मग पालकांना आम्ही सांगतो, की, मुलांशी संवाद वाढवायला हवाय. पालक मग विचारतात की, “संवाद वाढवायचा म्हणजे काय करायचं? ”

मी : “काय काय बोलता तुम्ही तुमच्या मुलांशी ?”

आई : “बोलतो की, बरंच बोलतो. अभ्यास झाला का? शाळेत काय होमवर्क दिलाय? डबा संपवलास का? का उरला डबा? का संपत नाही तुझा डबा? आवरून झालं का? अंधोळ केलीस का? शूज नीट ठेव, हात धुतलेस का? रंग नीट वापर, कपड्यांवर सांडू नकोस, तोंड नीट धू. टी.व्ही. काय बघत बसलायस, अभ्यास कर.”

मी : “म्हणजे, प्रश्न किंवा सूचना.”

पालक : “हे तर विचारावंच लागतं सगळं. आणि याशिवाय अजून काय बोलायचं असतं मुलांशी?”

हा प्रश्न मला अनुत्तरित करणारा होता आणि विचार करायला लावणारा होता. प्रत्येक क्षणी, प्रत्येक वेळी मूल काही तरी शिकत असतं, काही तरी कुतूहल मुलामध्ये जागं होत असतं.

कधी तरी किंवा अनेकदा मुलाला काहीतरी सांगायचं असतं आणि आपल्याला मात्र अनुभवाच्या चौकटीतून बाहेर पडायचं नसतं. मुलाला बोलायचं असतं आणि आपल्याला त्याला बोलू न देता फक्त 'माझं ऐक' एवढच सांगायचं असतं.

मूल जर शाळेत जात असेल तर...

- आज आम्ही काय काय मज्जा केली, माहितीये?
- आज ना, निहारच्या डब्यात सँडविच होतं. मला आवडतं तसलं. त्यानं मला थोडंच दिलं.
- आज ना, सीमा पडली बेंचवरून. आम्ही खूप हसलो तिला, पण मग ती रडायला लागली.
- आमच्या क्लासटीचरनी आज साडी नेसली होती. आणि ना, लिपस्टिक पण लावली होती.
- व्हॅनमध्ये ना एका मुलाने टुर्र्र्र्र...असा आवाज काढला. आम्ही खूप हसत होतो.
- व्हॅनमधून येताना आज आम्ही उंट पहिला.
- माझा मित्र सोहम आहे ना, तो माझ्याशी दोन दिवसांपासून बोलतच नाहीये.

अशा एक ना अनेक गोष्टी सांगायच्या असतात आणि आपण मात्र मूल घरी आल्यावर “डबा संपवलास का? धुवायला टाक. बूट जागेवर ठेव, मोजे धुवायला टाक, दप्तर जागेवर ठेव, पसारा करू नकोस...” अशा सूचना सुरू करतो आणि मग मुलाची आपल्याशी संवाद साधण्याची

इच्छा संपून जाते. मग तो फक्त विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरं देतो आणि टी.व्ही.चा रिमोट हातात घेऊन कार्टून किंवा आवडता कार्यक्रम बघायला सुरुवात करतो.

संपला संवाद.....!

संवाद म्हणजे दोघांनी एकमेकांशी एकाच विषयावर बोलणं.

संवाद म्हणजे प्रश्नोत्तरे नाहीत किंवा फक्त माहितीची देवाण-घेवाण नाही.

संवाद सुरू होण्यापूर्वी ऐकायला सुरुवात होणं गरजेचं आहे. मी समोरच्याचे नीट ऐकून घेतले, तर माझा संवाद पुढे जाणार आहे.

संवाद सुरू होण्याची पहिली पायरी म्हणजे 'ऐकणे'.

'मुलांच्या कृतीतून, त्याची कृती जाणून घेऊन ऐकलं पाहिजे.'

'मुलाची देहबोली वाचता-ऐकता आली पाहिजे किंवा त्यासाठीचा प्रयत्न असला पाहिजे.'

'मुलांच्या बोलण्यातून त्याला काय म्हणायचं आहे, हे ऐकता आलं पाहिजे.'

'मुलांच्या बोललेल्या शब्दांमधील लपलेले अर्थ जाणून घेत, त्याला नक्की काय म्हणायचे आहे ते ऐकता आलं पाहिजे,'

'कधी तरी असंही म्हणता आलं पाहिजे की, आज मी तुझं ऐकणार आहे.'

मुलाचं बोलणं आणि हावभाव हे सगळं ऐकायला पालक किंवा शिक्षक किंवा नातेवाईक म्हणून मी सुरुवात करायला हवीय.

मुलांच्या आतली खळबळ, अस्वस्थता, उत्स्फूर्तता, आनंद, दुःख, राग... सगळं वाचता आणि जाणता येण्यासाठी आपल्याला आपल्या मुलाला ऐकायला सुरुवात करण्याची गरज आहे.

'ऐकायचं म्हणजे काय करायचं?'

- मुलाशी दैनंदिन शिस्तीशिवायही बोलणे.
- मुलाला बोलण्याची संधी देणे.
- मुलाशी अभ्यास, होमवर्क, मार्क सोडून इतर गोष्टींविषयी गप्पा मारणे.
- वेगवेगळे विषय घेऊन त्याबद्दल मुलाचे मत विचारणे.
- मुलाच्या गमती-जमती निरर्थक असल्या तरी ऐकून घेणे.
- माझं कुणी तरी मनापासून ऐकतंय, हा विश्वास देणे.
- आपल्या गमतीजमतीसुद्धा मुलाला सांगणे.

नाही तर मुलं फक्त म्हणत राहिल, 'किती सांगायचंय मला... किती सांगायचंय मला, तुला' ... आणि आपण मात्र 'अभी नहीं, अभी नहीं' करत राहू.

मुलाचं ऐकलंत, तर मूल ऐकणार आहे. त्यामुळे त्याला बोलण्याची संधी द्या आणि आपण ऐकण्याची संधी घ्या.

○○